Mitteilungen der Ukrainischen Gesellschaft der Wissenschaften in Kiew.

ЗАПИСКИ

Українського Наукового Товариства

В КИЇВІ.

РЕДАКЦІЙНИЙ КОМІТЕТ:

Мих. Грушевський, Вол. Перетц, Кон. Михальчук.

Книга V.

КИЇВ.—1909.

З друкарні Першої Київської Друкарської Спілки. Трьохсвятительська, 5.

Славній Памяти

Миколи Гоголя

в сотні роковини його уродин.

М. Гоголь і сучасна українська суспільність.

Студія **Олександра Грушевського.**

Літературну діяльність Гоголя дуже часто поділяють в загальнім огляді на дві частині. В одній—„Вечера на хуторѣ близъ Диканьки“ та „Тарасъ Бульба“, в другій—„Ревизоръ“ і „Мертвыя Души“.

В основі сього поділу лежить передо всім ріжниця тем. Роскішна українська природа, мальовниче українське село, повний поезії селянський побут, пісні і забави молодїжи, спомини минулих часів в романтичнім слові—се все в українських оповіданнях Гоголя. Натомість пізнійше бачимо—сумна північна природа, канцелярії і Невський проспект, провінціяльний побут, Чічіков та Сквознік-Дмухановский...

Ясний, спокійний, безжурний юмор українських повістей, де-не-де лише злегка притрушений сумними вражіннями, як в кінці повісти „Сорочинская ярмарка“,—юмор сей відступає потім перед гірким почуттем сучасної Гоголю дійсности.

Від яскравих українських краєвидів перейшов поет до инших малюнків, заглянув в глиб суспільного життя, заглянув — і не міг відійти. Нові вражіння цілком захопили його, пригнїтили його, зломили... поет не міг визволитись з під впливу сих злих чар...

Часто зустрічаємо ми таку ефектовну антитезу. Ефектна і приваблива вона. Зазначує зміну тем, зміну настроїв, зміну освітлення. Але робить одну важку помилку в роз'ясненню псіхольоґії письменника. Гоголь під вражіннєм споминів

дитинних років писав свої українські оповідання, а потім, залишивши їх під впливом нових змінених вражінь, взяв ся за теми з російського життя.

Не зовсім се так. Два цікли тем—українських і російських—не були однакові для поета. В своїх українських оповіданнях Гоголь не тільки талановитий письменник, припадково вирісший серед українських умов життя і через те почавший пробувати свої сили на знайомім матеріалї, нї, се український письменник, Українець з походження, з українськими сімпатіями.

Українські сімпатії... Любов до рідного краю, рідної природи, рідної околиці; народня мова, народнї споконвічні звичаї, піснї та забави, спомини давнїх героїчних часів... Глибоко западало се в душу Українця, незмінно, назавше...

Глибоко запало се все і в душу Гоголя. На чужинї, далеко, віджили всї сї забуті враження давнїх минулих часів, віджили, набули сили й краси.

Була в тім певна психольоґічна залежність, певна пропорціональність. Почуваючи себе покинутим, одиноким, безпомічним на чужинї, в Петербурзї, Гоголь тим охотнійше линув гадкою на рідну Україну, шукаючи там відпочинку та відради; чим більше непривітною та сїрою здавалась йому північна природа, тим яскравійше вставала в уяві чарівна українська околиця; чим більше непривітним та одноманїтним здавав ся йому цїлий уклад петербурського життя, тим яснійше радував український побут, переняті глибоким почуттєм піснї та сумні думи, повні відгуків минулого життя...

Дійсно сей контраст був дуже різкий: дійсність та спомини так далеко росходили ся між собою. І коли ми читаємо тепер чудові описи української природи в оповіданнях „Майская ночь" або „Сорочинская ярмарка", ми згадуемо мимоволї нарікання Гоголя на петербурську весну:

„Приходъ весны въ нашу пыльную столицу, которая „вовсе не похожа на весну, заставляетъ меня съ сожалѣ„ніемъ вспомнить о нашей малороссійской веснѣ. 22/5. 1829 I, 123.

„Все почти вспоминаю за каждымъ разомъ деревню. „Воздуху здѣсь нѣтъ настояще деревенскаго; весны совсѣмъ „нельзя замѣтить; самыя растенія утратили здѣсь свой за-

„пахъ, какъ пересаженныя насильственною рукою на нерод-„ную имъ почву; все лѣто и весна продолжаются здѣсь „только три мѣсяца; остальными девятью мѣсяцами упра-„вляютъ здѣсь деспотически зима и осень... 3/6. 1830. I, 159.

„Май у насъ самый дрянной: дожди и снѣгъ безпре-„станные, и я не рѣшаюсь долго выѣзжать на дачу...“ 12/5. 1832. I. 215.

Зовсїм не те на рідні далекім півдні: Гоголь з заздрістю думає, хто з його знайомих їде на Вкраїну та буде відпочивати там серед роскішної природи.

„И такъ вы поймаете еще въ Малороссіи осень, благо-„ухающую, славную осень, съ своимъ свѣжимъ, неподдѣль-„нымъ букетомъ. Счастливы вы: а я живу здѣсь и не чув-„ствую лѣта. Душно, а нѣтъ его. Совершенная баня... I. 254.

„Напиши, въ какомъ состояніи у васъ весна. Жажду, „жажду весны! Чувствуешь ли ты свое счастье? знаешь ли ты „его? Ты, свидѣтель ея рожденія, впиваешь ее, дышишь ею—и „послѣ этого ты еще смѣешь говорить, что не съ кѣмъ тебѣ „перевести душу... Да дай мнѣ ее одну, одну, и никого „больше я не желаю видѣть... I. 341 [1]).

З тим же почуттєм згадує Гоголь українську природу і в инших місцях [2]).

І в сих листах Гоголя з Петербургу, в сих листах, де нудьга від північної природи сполучаєть ся з мріями про Україну, ми відчуваємо ту ж саму любов, ту ж саму чутливість до рідної природи, які бачимо в українських повістях Гоголя.

---

1) „Ты меня ужасно ошеломилъ извѣстіемъ, что у васъ снѣгъ „таетъ и пахнетъ весною. Что это такое в е с н а? Я ее не знаю, я ее „не помню, я позабылъ совершенно, видѣлъ ли ее когда-нибудь. Это „должно быть что-то такое дѣвственное, неизъяснимо утомительное, „элизіумъ. „Счастливецъ!“ повторилъ я нѣсколько разъ, когда прочелъ „твое письмо. Чего бы я не далъ, чтобы встрѣтить, обнять, поглотить „въ себя весну“... I. 242.

2) „Ваше поздравленіе меня съ небомъ Украйны и яркими лучами „солнца пришлось очень кстати: весь августъ здѣсь былъ прелюбезенъ, „начало сентября похоже на лѣто. Я въ полномъ удовольствіи. Можетъ „быть, нѣтъ въ мірѣ другого влюбленнаго съ такимъ изступленіемъ „въ природу, какъ я. Я боюсь выпустить ее на минуту, ловлю всѣ дви-„женія ея и, чѣмъ далѣе, тѣмъ болѣе открываю въ ней неуловимыхъ „прелестей“. I. 223.

Різкий контраст між петербурською дійсністю та українськими споминами міг загострити чутливість, міг поглубити почутте, міг надати яскраві фарби споминам. Здалека, з чужини рвав ся до рідної країни і нудьговав за нею. Але не се викликало такі почуття, і ранійше вони були, тільки прибрали тепер блискучі вислови—і любов до рідної природи, рідного побуту, рідної старовини.

Більш блискучі прояви почуття заслонюють від нашої уваги инші, непомітні.

Так завше буває з великим поетом та його сучасниками. Инші не вміли дати своїм почуттям такі блискучі, яскраві вислови і нам здасть ся, що вони зовсїм того не почували, не переживали.

Але розглядаючись ближче в їх спадщині, в їх творах та їх листованню, можна легко переконатись в иншім. І вони переживали, і вони тако ж се почували.

Сї почуття—любов до рідної природи, рідного побуту, рідної старовини—всї сї почуття мала в душі вся сучасна Гоголю українська інтеліґенція. Гоголь більш яскраво висловив сї завітні почуття.

Не оден Гоголь поривав ся серцем на рідну Україну з „постилої Московщини". Не оден лише Шевченко згадував в Петербурзї рідну Україну—

„там широко, там весело
від краю до краю".

Ось, наприклад, Гребінка. Згадує він в Петербурзї в російських віршах „красавицу, чудесную дѣву Украйну", згадує минулі часи, рветь ся серцем на рідну Україну. Яким палким почуттєм до рідної української природи перейнята відома передмова до альманаху „Ластівка": „так тобі легко дихать, так весело...."

Маркевич в передмові до своїх українських мельодій, написаних на етноґрафічні та історичні теми, наводить цїлий дітірамб українській природі [1]) і потім знов повторює його на перших сторінках своєї праці—„Исторія Малороссіи".

Багато ще можна було навести прикладів, але згадаю ще тільки одну постать. Се Бодянський, вчений славіст, відо-

[1]) „Украинскія мелодіи". Спб. 1832. ст. V—VIII.

мий спеціалист і професор, котрого оден з сучасників характеризував, що він

„съ кириллицей вѣнчался, онъ глаголицѣ сродни“,

— і Бодянський сей так само до кінця життя заховав гарячу любов до рідної природи, якій присвятив кілька палких виразів в одній з раннїх своїх статей. Зробивши деякі уваги про нові оповідання Квітки, Бодянський висловлює надію, що в дальших творах письменника—

„все будетъ стройно, гладко, естественно, изящно, какъ „изящна природа Украйны, какъ ея народность, какъ сама „Украйна въ цѣломъ и въ особенностяхъ, гдѣ нѣтъ шагу безъ „памятника, времени безъ событія, мѣста безъ картины, жи„ваго существа безъ рѣзко проведенной черты на его обликѣ, „характеристическаго отличія въ своихъ помыслахъ, жела„ніяхъ и поступкахъ; гдѣ вы утонете въ мірѣ музыкальныхъ „звуковъ, національныхъ напѣвовъ, національной поэзіи на „языкѣ благозвучномъ, мелодическомъ, которая очаруетъ, „заколдуетъ васъ, наполнитъ сладкимъ забвеніемъ ваше „сердце, пробудитъ въ головѣ вашей свѣтлыя думы, быстро „перенесетъ въ завѣтное прошлое съ его живо говорящими „образами...“ [1])

Подібним чином в українській передмові до своїх казок в формі більше наївній, відповідно до загального тону тієї книжечки, Бодянський так висловлює свої почуття „або хиба таки ми не хороше живем? А де лишень знайдеш „ти такі розмаїтні піснї, що тільки зачуєш, так серце тобі „ходором і заходить, затліє, замліє, серденька просить?... я „вже мовчу про нашу землю, про наші поля, сади, луги, „степи, річки, про наше збіжжя...“ [2]).

З сих прикладів легко бачити, що палка любов до рідного краю, рідної природи становить важну рису в індивідуальности Українця і почуття та настрої Гоголя поділяли сучасні йому українські інтелїґенти. Через те, коли північні читачі-Росияне зачитували ся українськими повістями Гоголя, упиваючись пишною красою далекої України та переносячись гадкою в сю чарівну країну, Українці знаходили в описах Гоголя своє рідне, близьке, тільки змальоване великим арти-

[1]) „Ученыя записки Московск. Ун.“, 1834, VI. 287—313.

[2]) „Наськи українськы казкы“, р. 1835.

стом, відчували те ж чуле відношенне до рідного краю, рідної природи.

Велике значінне надає Гоголь в своїх українських оповіданнях етноґрафічному елементу. На грунті народнїх переказів збудовано цілі повісти, як, наприклад, „Вій“. З народнїх переказів узято окремі складові частини, як участь панночки в повісти „Майская ночь“ або червона свитка в повісти—„Сорочинская ярмарка“. Етноґрафічні детали усюди роскидано щедрою рукою, як уривки пісень, фантастичні постати русалок, колядуѓання або забави сільської молодіжи. Ми знаємо з листів, що Гоголь дуже дбав про те, щоб бути завсїгди вірним українському побуту в сих своїх етноґрафічних епізодах. Він просить прислати йому піснї та перекази, описи одїжи або описи забав, він дякує за присилку етноґрафічних матеріялів і знов заохочує сестер збирати та присилати ще і ще. І ми бачимо з листів та з оброблення сих етноґрафічних матеріялів в повістях Гоголя, що в сїм для Гоголя не тільки питаннє лїтературної технїки, але що він дійсно захоплював ся, кохав ся в деталях українського селянського побуту.

Се мало свої псіхольоґічні умови. Разом з мовою етноґрафічний побут становлять обидва яскраві і всїм зрозумілі прикмети національної індівідуальности. Через те, коли українська інтеліґенція слїдком за західно-европейською підпала впливу етноґрафічного захоплення, велику цікавість став викликати побут українського народу. Прозаіки та поети надають тепер велике значінне етноґрафічним темам та етноґрафічним деталям і старанно їх розробляють. Нагадати лише детальні описи весілля—у кожного письменника розумієть ся з своїми відмінами—у Квітки в „Марусї“, у Макаровського—„Наталя“, у Олександрова—„Вовкулака“... Квітка, наприклад, дуже детально списує сцену сватання і повно наводить „законні річи“ сватів. В сих справах Гоголь був більше обережный і не давав зайвого в своїх етноґрафічних вставках, щоб не шкодити цїлости артистичного виконання.

Метлинський дуже добре висловив сї почуття тодїшньої української інтеліґенції, сю чутливу обережність до рідної етноґрафічної старовини. Встаючи з могил, козаки дивують ся з своїх потомків,

„що чуприни вражі дїти відцурались“;

в иншім місцї письменник дає пораду землякам триматись свого:

„ой, не лїзь, дядьку, в панські хороми:
там не чувати дїдівської мови“;

далї він удасть ся до чужих з проханнем:

„тільки не внось свого, гостю, звичаю:
батько казав, що як свій віддамо,
ми і дїтки наші пропадемо“;

і нарештї сумні докори зрадннку, який покине рідну віру, рідну мову, рідні звичаї—

„хто тебе, родино, рідний зневажає,
хай той на чужинї серця не має,
та щоб до кого в горе притулити ся,
та щоб було з ким горем подїлити ся!
хто свою віру, хто край свій покине,
хай той без роду на чужинї згине,
згасне його око, душа почорніє,
замре його голос, серце зотлїє“.

Щоб відчути увесь траґізм сього настрою, треба памятати, що Метлинський та його сучасники інтелїґенти-українцї були свідками важкого руйнуючого впливу нових умов життя. На їх очах відходила в минуле давня Україна, на їх очах відрекали від старосвітських давнїх звичаїв, пісень, одїжи, щоб перейняти нове. Життє не виробило поки що нових форм національного розвою і через те зрада народньому давньому побуту, сїй яскравій ознацї національної індівідуальности, здавалась невіджалованою нїколи втратою. Були також сумнїви і непевність що до будучини української мови: були, справдї, реальні надії на блискучий розвій української лїтератури, але чи встигне українська мова остільки зміцнитись, поширитись, щоб витримати конкуренцію з мовою державною, офіціяльною? Се також наганяло сумнїви і непевність.

Хоробливо-чулий, мелянхолїчний Метлинський дуже гостро відчував сю зраду давнїм предківським звичаям. Гоголь не дивить ся так траґічно, але й він також не раз згадує про сю зміну, беручи її, по свойому звичаю, з боку юмористичного. Він глузуючи згадує, наприклад, про тих селян, що кидають давнї звичаї та пнуть ся в пани.

Не тільки в сїм сумнім сяєві близького винищення приваблювала і чарувала народня українська творчість. Звертала увагу, викликала сімпатії і сама по собі. Стільки було глибокої захоплюючої поезії в сих казках, леґендах, повірях та

обрядах. І українська інтеліґенція глибоко се відчувала. Не було ще великого запасу друкованих матеріялів і кожний етноґраф стояв в тїснім звязку з живою дійсністю. Він сам мусїв збирати свій матеріял, записуючи його з уст народу, переходячи з села в село та роспитуючись у селян. Таким чином велике значіннє мали сї безпосереднї враження, казка або пісня не була чимсь відокремленим, а зливалась в уяві разом з малюнками життя й природи. І тепер, десятки років пізнїйше, перечитуючи старі етноґрафічні статї, почуваємо, що ті давнї етноґрафи-ділетанти писали під свіжим враженнєм селянського суцїльного, не зіпсованого ще побуту і живо відчували дійсну поезію народньої творчости, хоч і не завсїгди вміли се досить ясно висловити.

Ось приклад тих безпосереднїх вражінь.

„Что можетъ быть разительнѣе, какъ слушать, когда „малороссіяне по вечерамъ пріятныхъ лѣтнихъ дней, собравшись во множествѣ и сидя на пригоркѣ въ кружокъ, поютъ „свои заунывныя пѣсни? Тогда эхо, въ окружности ихъ отдающееся, приноситъ съ полей и отъ лѣсовъ къ чувствительному сердцу самые трогательные тоны...“ [1])

„Ахъ, прислушайтесь къ весеннимъ пѣснямъ малороссійскихъ селянокъ! Сама любовь вдохнула имъ сіи прекрасныя пѣсни, сама любовь настраиваетъ ихъ нѣжный и чувствительный голосъ!... Какая величественная простота въ выраженіяхъ и въ самихъ чувствахъ! Какое близкое и живое „изображеніе природы! Кажется, сочинители сихъ пѣсенъ „пѣли оныя не устами, а сердцемъ!...“ [2]).

Під сими реторичними висловами в дусї тодїшньої сентіментальної течії чутливий читач легко пізнає відгомін безпосереднього захоплення народнїми піснями.

Дякуючи сьому безпосередньому захопленню українською народньою творчістю, цїлий побут обгортаєть ся серпанком поезії. Ось, наприклад, Маркевич:

„Въ Малороссіи все оживлено, все имѣетъ даръ слова. „Въ древнемъ дубѣ таится существо неземное; въ оставленномъ домѣ есть еще жители, хотя и невидимые; рѣка есть „обитель существъ прелестнѣйшихъ; воронъ, филинъ пред-

---

[1]) Павловскій, Грамматика малороссійскаго нарѣчія. 1818.

[2]) Кулжинскій, Малороссійская деревня. 1827.

„сказываютъ горести, кукушка пророчески исчисляетъ дни „наши; овсянка, прилетая къ веснѣ, говоритъ жителю Мало„россіи, что онъ долженъ бросить сани....

„Здѣсь все является въ блескѣ поэзіи. Змѣй, устремя „глаза свои на солнце, питается лучами его. Волшебница „снимаетъ звѣзды съ неба и прячетъ, какъ камни драгоцѣн„ные... Огненный змѣй влюбляется въ нашихъ красавицъ и „посѣщаетъ ихъ..." [1])

Подібним чином Куліш надає велике значіння сій поезії українського життя і чекає великих наслідків від впливів сієї поезії на російське житте—„было время, когда мы, малорос„сіяне, въ соприкосновеніяхъ съ русскими, могли бы, такъ „сказать, напитать ихъ запахомъ своихъ степей, придать „имъ богатства колорита своими народными красками, осіять „ихъ блескомъ своей поэзіи..." [2]). З сього бачимо, що не тільки етноґрафічний побут, але взагалі українське житте обгорнено серпанком поезії завдяки поетичному кольориту української народньої творчости.

Найбільше звертали уваги в українській народній творчости на народні пісні. Глибоко щира поезія пісень приваблювала і захоплювала. Етноґраф відчував на перших вже кроках високу вартість їх і до кінця життя заховував ту ж глибоку сімпатію.

Гоголь також щиро і глибоко любив українські пісні, сам збирав їх, записуючи з вуст народу або переписуючи від инших. Він вповні відчував поезію народніх пісень.

„Какъ бы я желалъ теперь быть съ вами и пересмотрѣть „ихъ (пѣсни) вмѣстѣ при трепетной свѣчѣ между стѣнами, „убитыми книгами и книжною пылью... Моя радость, жизнь „моя, пѣсни! Какъ я васъ люблю... Я самъ теперь получилъ „много новыхъ и какія есть между ними! прелесть!... І. 263.

„Гдѣ вы выкопали столько сокровищъ? Всѣ думы и осо„бенно повѣсти бандуристовъ ослѣпительно хороши"... І. с. 279.

В души Гоголя ніщо не могло захитати сю глибоку любов до рідної пісні, ніщо не могло зменшити його захоплен-

---

[1]) Украинскія мелодіи. 1832.

[2]) Лист до Юзефовича. 1844 р. „Кіев. Стар.", 1899, II. 199.

ня. Вже задумуючи українську історію, Гоголь все ж таки не може визволитись з свого замилування до пісень, не може вірно оцінити їх вартість, як джерело до історії, не може віднестись до них вповні критично. Для нього пісні—найвірнійший відгук життя минулих часів.

„Что всѣ черствыя лѣтописи, въ которыхъ я теперь „роюсь, предъ этими звонкими, живыми лѣтописями...

„Вы не можете представить, какъ мнѣ помагаютъ въ „исторіи пѣсни. Даже не историческія, даже похабныя: онѣ „все даютъ по новой чертѣ въ мою исторію, все разоблача„ютъ яснѣе и яснѣе, увы! прошедшую жизнь и увы! прошед„шихъ людей...

„Каждый звукъ пѣсни мнѣ говоритъ живѣе о прошед„шемъ, нежели наши вялыя и короткія лѣтописи, если можно „назвать лѣтописями не современныя записки, но позднія вы„писки... Если бы нашъ край не имѣлъ такого богатства пѣ„сенъ, я бы никогда не писалъ исторіи его, потому что я „не постигнулъ бы и не имѣлъ понятія о прошедшемъ или „исторія моя была бы совершенно не то, что я думаю съ нею „сдѣлать теперь“... І. 279.

Гоголь та його сучасники дійсно могли дякувати українським пісням. Так багато вплинули пісні на ґенезу романтичної оцінки минулих часів українського життя, збудили настрій, дали готові поетічні постати, фарби, вислови...

„Малороссійская исторія моя чрезвычайно бѣшенна, да „иначе, впрочемъ, и быть ей нельзя... І. 273. Народъ, кото„раго вся жизнь состояла изъ движеній, котораго невольно „(если бы онъ даже былъ совершенно недѣятеленъ отъ при„роды) сосѣди, положеніе земли, опасность бытія—выводили „на дѣло и подвиги“... І. 277.

Гоголь характеризує тут свою задуману працю, але разом з тим висловлює погляд на загальні прикмети історії українського народу.

Історія українського народу незвичайна, без паралель та анальоґій в життю инших народів. Бурхлива, повна напруження, геройських подій та траґізму.

Сей погляд дає себе почувати в історичних повістях і в статї: „О малороссійскихъ пѣсняхъ“, в листах і в конспекті „О составленіи Малороссіи“.

Але сей погляд не тільки висловлював Гоголь, висловлювали його і сучасники Гоголя, письменники і етноґрафи.

Умірковаиий Максимович так загально характеризує українське минуле: „Возникшая подобно кометѣ Малороссія „долго тревожила своихъ сосѣдей, долго перепадала съ одной „стороны на другую и была только обуреваема бѣдствіями „и безпокойствами, которыя не дали развиться духу народ„ному и произвели только внутреннее волненіе. Массу ея „составили не одни племена славянскія, но и другіе евро„пейцы, а еще болѣе, кажется, азіатцы. Недовольство и от„части угнетеніе свели ихъ въ одно мѣсто; а желаніе хотя „скудной независимости, мстительная жажда набѣговъ и „какое-то рыцарство сдружили ихъ“ [1]). Окрім сього треба мати на увазї провідні гадки цїлої статї, дуже добре витримані протягом цїлого викладу, хоч вони не знайшли стислого вислову в однім місцї.

Більш захоплений Бодянський яснїйше висловив сю оцїнку минулих часів. Взяти такі вирази про козацтво: „вся бездонность, вся мощь ихъ воли“, „широкая, безграничная козацкая или рыцарская воля“, „исполинская козацкая воля“. Або таку характеристику: „такая жизнь народа, всею душою „своею привязавшагося пламенно, бѣшенно къ воинской сла„вѣ, и чѣмъ долѣе упивавшагося ею, тѣмъ болѣе жаждавша„го, народа, у котораго желѣзная славянская мощь достигла „высшей степени разгара, своего зенита, безъ всякой посто„ронней помощи и сотрудничества, но при лично-собствен„ныхъ силахъ, такая огненная жизнь...“ [2]).

Долучити до того ще сї рядки Срезневского: „Бытъ, „нравы, обычаи, подвиги этого народа воиновъ, который „своею храбростію и смѣлостію, своимъ вліяніемъ на весь „юго-востокъ Европы и даже Малую Азію, особенно въ XVII „столѣтіи, своимъ страннымъ составомъ и образомъ жизни „и характеромъ будучи отличенъ отъ всего, его окружав„шаго, заслужилъ мѣсто въ памяти потомства“. В инщім місцї читаємо, що в піснях запорозьких „все дико... все порывисто... все бурно...“ [3]).

---

[1]) „Малороссійскія пѣсни“, 1827, передмова.

[2]) „О народной поэзіи славянскихъ племенъ“. 1837.

[3]) „Запорожская старина“. I. 1833, передмова.

З сих уривків легко побачити, що романтичні погляди Гоголя на українську історію не стояли самітно, але вони знаходили відгомін в тодїшнїй українській інтелїґенції і впливали на тодїшнїй світогляд українського суспільства.

Цїкаво зауважити, що всї наведені нами уривки взято з книжок етноґрафічного змісту. Отже сї романтичні погляди на минуле склали ся під певним впливом українських історичних пісень. Так само як і в Гоголя.

Так само як у Гоголя, в основі глибоке захопленнє народнїми піснями. Як відимо, Гоголь дуже хотїв, щоб Максимович в своїй передмові до нового видання збірника українських пісень згадав був про статю його: „О малороссійскихъ пѣсняхъ" (І). Дійсно Максимович закінчує свою пізнїйшу передмову відомими словами Гоголя: „Камень съ краснорѣ„чивымъ рельефомъ, съ историческою надписью—ничто про„тивъ этой живой, говорящей, звучащей о прошедшемъ лѣ„тописи. Въ этомъ отношеніи пѣсни для Малороссіи—все: „и поэзія, и исторія, и отцовская могила..." Але Максимович вибрав сї слова для закінчення своєї передмови без поради Гоголя: сї слова вповнї відповідали настрою Максимовича, його глибокому захопленню народнїми піснями. І вчений знавець народньої лїтератури міг свободно підписатись під сими словами Гоголя.

На сїй заяві Гоголя могли зійтись усї тодїшнї українські інтелїґенти.

І великий поет, що бачив в українській народнїй піснї сімвол національного відродження—

„Наша дума, наша пісня
не вмре, не загине:
от де, люде, наша слава,
слава України!"

І письменник Гребінка, що згадував въ Петербурзї рідні піснї—

„какъ тяжкіе вздохи печали глубокой,
какъ матери вопли надъ гробомъ дѣтей,
мнѣ въ душу запали далеко, далеко,
Украины пѣсни моей".

І славіст Бодянський, який дав таке почесне місце українським пісням в своїй розвідцї—„Про народню поезію славянських племен".

І етноґраф Метлинський, що в передмові до свого збірника поезій: „Думки і пісні“ присвятив українським пісням цілий уступ, повний палкого захоплення.

І Максимович, і Костомаров і Куліш—всї вони вповні б згодились з думками Гоголя про українську народню поезію. Великий письменник тільки висловив в яскравій формі те, що почували і висловлювали українські інтеліґенти, його сучасники.

Таким чином ми переглянули, як відносив ся Гоголь до рідної природи, етноґрафічного побуту, рідної народньої пісні, рідної старовини. Разом з тим навели ми уривки з літературних і наукових творів, які свідчать, що думки Гоголя поділяла і вся сучасна українська інтеліґенція. Наведені ймення всї належать до 30-их та 40-их років, се б то доби Гоголя. Ми беремо лише сю дату з огляду на українські повісти Гоголя, але, розумієть ся, сї почуття—любов до рідного краю, етноґрафічного побуту та народнїх пісень—переходять і далї від батьків до дїтей і становлять важні та впливові елементи в національнім світоглядї української інтеліґенції слїдуючих десятолїть.

З другого боку і в Гоголя сї почуття не були тимчасовим лише з'явищем, прикметою одної початкової частини його лїтературної дїяльности, прикметою, що потім зникає і не дає себе почувати більше.

Зовсїм нї. Гоголь висловив сї свої почуття в українських повістях, де для того було як раз місце, але самі почуття заховує на далї. Се була поетична вірність старим почуттям, навіть в пізнїйші роки. Проходить час, зміняють ся враження, являють ся нові впливи, виникають нові теми вже з російського життя, але все ж такі лишають ся в душі Гоголя міцні українські враження, українські почуття. Ось він радить Максимовичу разом у двох переселити ся в Київ: „туда, туда! „въ древній, въ прекрасный Кіевъ! Онъ нашъ, онъ не ихъ— „не правда ли? тамъ или около него дѣялись дѣла старины „нашей“ (І. 268). Таким же чином Україна для Гоголя—„наша бѣдная, единственная Украйна“. Він противставляє Україну та північ та радить Максимовичу покинуть „Кацапію“ та „эту старую толстую бабу Москву“. І в відомім листї до

Смірнової так висловлює свою думку: „скажу вамъ, что я „самъ не знаю, какова у меня душа, хохлацкая или русская? „Знаю только, что никакъ бы не далъ преимущества ни мало-„россіянину передъ русскимъ, ни русскому передъ малорос-„сіяниномъ".

Глибокі, міцні були в душі Гоголя українські сімпатії, незмінними лишилися вони в ріжних обставинах життя, через те такі чарівні вийшли малюнки українського життя свогочасного і давнього. Сї малюнки зробили велике враження на сучасників. Нагадаю для прикладу, що Кулїш і Костомаров однаково ведуть початок свого свідомого відношення до народньої творчости від збірника пісень Максимовича та українських повістей Гоголя. Я наведу уривок з споминів Костомарова. „Въ это время мнѣ, уже прежде читавшему „Гоголя, попались „Вечера на хуторѣ близъ Диканьки" и „Тарасъ Бульба". Это было чуть ли не первое пробужденіе того „чувства къ Малороссіи, которое дало совершенно новое на-„правленіе моей дѣятельности. Я читалъ Гоголя съ увлече-„ніемъ, перечитывалъ и начитаться не могъ. Какъ это все „такъ близко кругомъ меня и я ничего этого не видѣлъ, не „знаю!—думалось мнѣ. Нужно изучить это хорошенько!" [1]). Кулїш так висловлюєть ся в однім листї з тієї доби: „Гоголь „больше теперь вчитался въ малороссійскую старину, глубже „вглядѣлся въ душу южноруссовъ и выразилъ въ Тарасѣ „Бульбѣ многія новыя черты народнаго характера, быта и „военныхъ звычаевъ козацкихъ" [2]). Історичні повісті Гоголя разом з романами Вальтер-Скотта глибоко вплинули на історичні оповідання Кулїша.

Критики та історики не раз зостановлялись над Тарасом Бульбою, стежили його ґенезу та процес розроблення і зауважили разом з тим, що Гоголь уживав тих само джерел і надав минулому те ж загальне освітленне, яке надавали і його сучасники. І в сїм освітленню і в сих джерелах є де що хибне, але цїкаво, що і тут письменник робив в напрямі тодїщнїх поглядів і настроїв української інтелїґенції.

І тепер, святкуючи память великого письменника, ми мусимо памятати, що він завсїди був вірний син України і

---

[1]) „Русская Мысль". 1885. V. 202.

[2]) „Кіев. Стар." 1899. II. 188. (з 1843 р.).

хоч лише в першій половині своеї літературної діяльности —в українських повістях малював українське життє свогочасне і минуле, але не тоді лише почував себе Українцем. Він не стояв самітно з своїми українськими враженнями і почуттями. Його гаряча любов до рідного краю, до рідної природи, рідної пісні була зрозуміла і близька його сучасникам, бо й вони також носили сю любов в своїй душі. Він висловив їх завітні почуття.

Як і вони, черпав Гоголь з народнїх переказів і пісень живу память про рідну старовину; як і вони, з щирою і глибокою любовю поринав він в рідне минуле, вириваючи тїни булих часів. В романтичнім сяєві вставали вже перед сучасними етноґрафами і вченими козацтво і Січ, але неясні були сї постати. І великий поет доткнув ся їх, могутний і натхнений, і далекий, напів реальний, напів-епічний Тарас Бульба з синами став ясний та близький, такий же близький, як Оксана і коваль Вакула, колядування парубків та дївчат в ніч під Різдво, або забави русалок над тихим ставом в яскраву майську ніч...

НЕДУГА ГОГОЛЯ.

Подав Д-р **П. Петровський.**

Що Гоголь в останні часи свого життя був психічно ненормальним, се признаеть ся загально відомим фактом; сею хоробою і критики, і друзї, і біоґрафи Гоголя з'ясовують ту переміну, той занепад творчости, яка теж є загально признаним фактом. Але коли ми звернемось до питання, на яку власне хоробу слабував Гоголь, то не тільки не знайдемо задовольняючої відповіди, але навіть нїякої.

Навіть смертельна його хороба, коли його доглядали найкращі лїкарі Москви (Іноземцев, Овер), була нез'ясованою і для лїкаря Тарасенкова, що спеціяльно займавсь сим питаннєм.

Те, що хороба Гоголя з погляду біоґрафів та критиків витворила перелом його творчости, і те, що її не було з'ясовано, робить потрібною спробу розглянути питаннє про його хоробу можливо обективно, чисто з медичного погляду. В російській лїтературі ми вже маємо про се дуже докладну і талановиту статю відомого психіятра Баженова. Тут же мушу сказати, що для здїйснення сеї мети є одна важна перешкода: у нас нема точного медичного опису становища Гоголя, який було-б зроблено за життя його (записки Тарасенкова не заповняють сеї прогалини), значить висновки свої можемо робити дуже обережно. Проте медичний висновок про стан психічного та нервного здоровя людини, що давно вже вмерла, на підставі самого тільки письменного матеріялу, як відомо, цїлком можливий, досить часто

вживаеть ся і в судовій практиці; а тут маемо надзвичайно багатий матеріял, в усякім разї, що до кількости.

Не можна встановити певно початку хороби Гоголя. Шенрок вважае, що хороба почала ся з 1840—1841 р. (в Римі слабував на малярію), а Куліш ще ранїйше,—в 1839 р., коли Гоголь скаржив ся на слабість в своїх листах Плетньову та иншим. Але в сей час Гоголь працював ще над першим томом „Мертвих душ“, які було видано по двох роках, а тодї й казати ще не можна було про перелом його творчости.

Анненська схиляеть ся до того, що початком хороби треба вважати р. 1844, коли Гоголь куровав ся у Франкфуртї. Але й се навряд чи справедливо, бо Гоголь слабував й куровав ся впродовж усього життя, починаючи з р. 1832.

Позаяк головною проявою хороби його звикли вважати сумний настрій, і саму хоробу звуть мелянхолїею, то можна б вважати за період хороби той час, коли сей сумний настрій цїлком та рішуче опанував душу Гоголеву. Проте такого періоду в життї Гоголя не було зовсїм: ще за місяць перед смертю Гоголь був веселий та жизнерадісний.

Р. 1849 працював він в Калузї та у себе в Василевцї і був веселий та жвавий. А сумний настрій часами бував у Гоголя і ззамолоду.

Другою ознакою, зза якої вважали Гоголя психічно не нормальним, се його релїґійність, або, як каже Шенрок, — містицизм. Але першу прояву Шенрок відносить ще до р. 1831, минаючи прояви його в дитинстві. Що ж до художньої творчости, занепад якої Аксаков приписував хоробі, то вона не зникала у Гоголя до самої смерти і навіть не можна казати про занепад її, згадуючи оповіданне того ж таки Аксакова й Смирнової про читанне уривків з другого тому „Мертвих душ“. А періоди часового занепаду творчости, періоди цїлковитої художньої неплодности, якої до того не можна з'ясувати жадним способом, були у Гоголя й ранїйше і тяглись досить довго, напр., р. 1832, тоб то у період повного розвитку сил. Значить, хороба Гоголя не мала певного, ясного початку. Хороба сама не виявлялась якими небудь яскравими обективними припадками, вона була якась непевна, та до того ж сучасники думали, що в значній мірі сам Гоголь прибільшив її. Аксаков так і не розібрав, чи був Гоголь „божевільний чи шахрай (плут), або те і друге разом“. Про-

являлась вона тяжкими почуттями фізичними та психічними. Якої небудь певної хороби внутрішнїх орґанів у Гоголя не було констатовано і здаєть ся для того не було підвалин. Найбільше скаржив ся Гоголь на свій шлунок, навіть казав, що він у нього перевернув ся, проте мав дуже гарний апетит і міг з'їдати без поганих наслїдків силу вареників, які звичайно важко переварити. Кидаєть ся у вічі в скаргах його невідповідність субективних переживань з ступінем хоробливого з'явища, як воно здаеть ся стороннїй людинї. Він пише про страждання. яких не можна витрімати, а вказує на загальну слабість та мерзлякуватість.

Р. 1832 думав, що прийшов йому кінець — „надзвичайно важке становище: трохи болить спина, та часом голова і груди". Через те хіба нам не можна думати, що скарги його на душевні муки таки побільшено,— не в тому смислї, що почував їх він менше, вїж пише, а в тому, що вони відповідають не такій тяжкій формі хороби, яку можна припустити, вважаючи на скарги його. Головні скарги — на нудьгу, приступи страху, затріманість думки, якусь деревяність, нечутливість душі до зовнїшнїх вражінь. Думка не дїє, сам він працювати не може. В поступованнї таке становище виявляло ся мовчазливістю, байдужістю та деякою неуважливістю до того, що робить ся навкруги.

Творчість художника у такий період справдї падає, проте він не переставав працювати й тодї. Ясві, радісні вражіння, зустріч з дорогими особами проясняє пригнїчене становище; і часом воно зміняеть ся і на вибухи веселощів, на які тільки був здатен Гоголь. Ся зміна звичайно настає сама від себе, якось раптом, незалежно від обставин життя, тодї зникають фізичні й психічні страждання, наступає підвишений настрій, чутливість все таки підвишена, але в супротивний бік, до приємних вражінь і тут уже настає підвишена продуктивність як художника, так що навіть в періоди найтяжчого становища ми не маємо того глибокого пригнїченя, яке буває при мелянхолїї, і хоч настрій Гоголя періодами міняеть ся сам від себе, але він завжди остаєть ся доступним для зовнїшнїх вражінь, як приємних так і неприємних.

Коли додамо, що на здоровя Гоголя завжди впливали добре—перебування в рідних краях, подорожі, теплі краї, і що засоби лїкування, які найкраще впливали на Гоголя, що він і сам визнає, були подорожі, купання в морі, холод-

ні ванни, то можемо не вагаючись встановити форму слабости Гоголя, остільки вона відповідає типовій неврастенії; характерна ся мерзлякуватість, або льокалїзація болї в голові та спинї; характерно почуте деревяности, нездатність керувати думками, почутте нудьги та страху, раптова зміна настроїв, характерне погіршенне стану, коли Гоголь втомляв ся, і поліпшенне підчас подорожі; характерний теж добрий вплив морського купання і холодних ванн.

Все-ж таки душевний стан Гоголя остільки відрізняв ся від стану щоденних людей і від того, що називаеть ся нормою (і чого майже не стрічаемо в дійсних, особливо в російських інтеліґентних кругах), що не тільки деякі сучасники Гоголя, а навіть і нам сучасний психіятр Баженов, що його статю я споминав ранїйше, признае Гоголя душевно слабим і ставить діагноз його недуги яко періодичної мелянхолії, лишивши в сторонї, що тепер, хоч з часу, коли написано статтю Баженова, пройшло тілько 7 років, уже прийшло ся б перемінити його діагноз (може на періодичний психоз), остільки за останнї часи перемінились погляди в психіятрії на природу душевних недугів, я мушу висловити, що з тим одним, щоб признати Гоголя за душевно слабого, не можу згодитись. То правда, що ми не маемо різкої гранї, яка б віддїляла душевні недуги від нервових, то правда, що як раз при близкій неврастенії, на яку хорував Гоголь, що грань майже неможливо установити, а що тут часами бувають припадки справжнього психозу, а се все таки в становищі Гоголя ми маемо безсумнївні прикмети, якими його недуга відзначаеть ся від душевної болїсти.

Перше те, що його нудьга і туга, як би вона його не опанувала, не виключали приемних вражінь, і вони були в силї розігнати ту тугу; навіть вони не виключали веселих і приемних ідей, бо, як сам Гоголь каже, його „Вечорі на хуторі“ написано їм в часи нудьги і туги. Друге, що душевна недуга завжди робить чоловіка нижчим у всїх духовних сферах, а Гоголь до останнїх годин життя зоставав ся незвичайно вищим тих, що його оточували, і в сфері ума і особливо в сфері нравственного почуття, а оточували його люде високої інтеліґентности й талану. Сам Баженов признае, що недуга Гоголя тяглась років 15—20, а за такі часи справжня душевна хороба безпремінно повинна дати ознаки явного слабоумія.

Свій діагноз Баженов робить на підставі власних жалоб Гоголя [1]), і тут, менї здаеть ся, робить помилку, бо як я уже вказував, жалоби Гоголя на його душевні страждання повинно вважати так-же прибільшеними, як і ті ж жалоби на страждання фізичні. Як на те ті листи, де Баженов находить найяснїйші вирази слабости Гоголя, відносять ся до років, коли Гоголь скінчив перший том „Мертвих Душ“.

От через се все я такої думки, що не можна згодитись з висновком статї Баженова, хоч і дуже докладної й талановитої.

Звернїмось тепер до життя Гоголя від раннїх часів з погляду невропатольоґа: дитиною він був кволим, а ще важнїйше — ненормально вражливим.

Єсть тільки два моменти в життї Гоголя, де можна б вважати його за душевно слабого: се подоріж в Любек і останнї днї його життя; але й сї моменти, як дуже короткі, можна признати за довгий афект нудьги.

Ще дитиною чув він якісь голоси і се його дуже лякало, так само, як у останнї місяцї життя. В парубочому віцї мав він усї риси неврастенїчного характеру: боязький, несмілий, розгадливий, невстійний, вражливий і цїлком захоплений вражіннями; він не випускав записної книжки з рук. Його охопила туга за рідною стороною, коли переїхав до Петербургу, хоч житте його укладало ся дуже добре. Приступи нудьги примушують його взятись за перо і так з'являються „Вечера на хуторѣ близъ Диканьки“.

Далї, перша його подоріж за кордон на гроші, які прислала мати, аби заплатити проценти,— вчинок без смыслу, без цїлї.

Коли і є в життї Гоголя ненормальний вчинок, де можна казати про психічну хоробу, то се власно ся подоріж. Тут ми бачимо не тільки не мотивований імпульсивний вчинок, [2]) але навіть де-яке затемнїнне свідомости. Гоголь навіть мало памятає, що з ним було, не памятає певно, коли поїхав він, скільки часу їздив (писав потім, що їздив три днї, а Шенрок вираховує не менше місяця).

Вже з р. 1832 Гоголь почував ті фізичні страждання, на які потім скаржить ся, і які примушували його звер-

[1]) Взагалї він мало користуєть ся біоґрафією Гоголя, а тільки його листами.

[2]) Сам пише: „Я сѣлъ на корабль, не будучи въ силахъ противиться чувству, мнѣ самому непонятному.“

тати ся до лїкарів. Разом з тим настав період, коли Гоголь цїлий рік нїчого не творив, нудив ся, хандрив.

З початку р. 1834 маємо недовгий період відбудження, а потім знову настає апатія. Праця ззамолоду стомила Гоголя дуже швидко, і се з'ясовуєть ся лїпше його відношенням до служби, лекціям, професури.

Втома сповадує пригнїчений настрій, знуду, апатію, що було по виставі „Ревізора" і підчас подорожі за кордон в 1836 р. після Аахена.

Ітак, ті самі прояви хороби, за які в останнї роки його вважали майже божевільним, проходять, як бачимо, через все Гоголеве життє.

Які ж причини хороби Гоголя?

Вже початок хороби в ранні роки відразу показує, що причину треба шукати в прирожденім успособленнї, одїдиченому від предків. І справдї, у матері Гоголя бачимо ті самі прояви хороби: непевність, підвишену чутливість, ненормальну побудливість, зміну апатії на підбудженнє. Сестра матері його, Катерина Івановна, визначалась своїми дивацтвами, так що її вважали майже що за божевільну.

На глибоку ненормальність нервово-психічної орґанїзації вказує крім того неповний розвиток полового інстинкту. Можна вважати, що у Гоголя не було полового потягу, навіть воно нїяк не виявляло ся в сфері чуття, відносини його до жіноцтва були тільки як брата та сина.

Розглядаючи ж обставини життя Гоголя, мусимо сказати, хоч се стоїть в суперечцї з тим вражіннем, яке можна дістати, читаючи листи його, можна сказати, що у всьому життї не було обставини, яка б сповадувала нервово-психічну хоробу.

Обставини життя складали ся для Гоголя, як хотів краще: яких небудь втрат та нещастя у його не було (крім смерти батька в дитячих роках), всї до нього відносились з повагою та любовю і одне тільки, що могло б побільшати його хоробу,— се часами надто велика праця і постоянне незадовольненне осягненими результатами; сї останнї причини з роками справдї побільшали, але треба приняти до уваги, що мета, завдання, які він поставив собі, були далеко більші й важнїйші всїх попереднїх. Я дозволю собі сказати, що ми не маємо навіть права казати про занепад творчости Гоголя після виходу 1-го тому „Мертвих душ"; те, що більше не вийшло його белетристичних творів, не свідчить нї про

що. Згадайте, як довго працював Гоголь над своїми творами; перший том „Мертвих душ" був готовий тільки за 7 років, а се ж був тільки ґанок до величезної будівлї. Другим частинам Гоголь надавав особливе значінне і через те праця сама по собі мусїла бути дуже важкою. І коли Гоголь вмер, не виконавши її, може був прибитий її тягарем, то й досї після нього не знайшлось нікого, хто б здолав виконати його мету, дати справедливий малюнок Росії, її гарних та світлих сил, і се в межах всеї її непоказности, не ухиляючись а нї на крок від правди.

Се завданне вийшло не по силах і всїй художній лїтературі після Гоголя.

Менї остаеть ся ще сказати про смертельну слабість Гоголя, від чого він умер: я гадаю, що просто від голоду, виснаження сил, яке виникло через інтенсивність голодування по добрій волї, підчас наложенного на себе посту.

Починаючи з масниці (а помер Гоголь на 2-м тижнї посту), він не їв нїчого, крім декількох ложок овсянки на день, і тільки оден раз не утримав ся—з'їв цїлу просфору; таким чином голоданне Гоголя не підлягае нїякому сумнїву, а ми знаемо, що у осіб з легко виснажною нервовою системою, як у Гоголя, навіть коротке голодуванне викликае тяжке слабуванне і особливо з боку нервової системи. Ознаки сього слабування ми находимо в останнїм роцї: невимовна жага, забиті памороки, приступи страшенної нудьги, майже психічний розстрій.

Швидка смерть з першого погляду нїби перечить тому відомому фактови, що деякі люде виносять голодуванне до 40-х день. Одначе довжина життя при голодуванні вагаеть ся у великих межах навіть у тварин. Се залежить від того, оскільки був годований той, хто голодуе, від того, чи пе він воду чи нї; коли пе, то смерть наступае швидче, і від того, оскільки перечить нервова система, що буде навпаки пропорціонально її відбудженности. Всї сї обставини за для Гоголя склались кепсько: під час голодування він пив, ранїйше був дуже виснажений; від натури фізичної плохий, а нервову систему його треба лїчити надзвичайної виключної вразливости. Через се навіть коротке голодуванне стало для його смертельним.

Мотиви української демонольоґії в „Вечерах“ та „Миргороді“ Гоголя.

Студія **К. Невірової**.

„Вечера на хуторѣ близъ Диканьки“ мали велике, рішуче значінне в житті Гоголя: до них він — незначний, невідомий чиновник, з невдалими потягами до художної відомости, а після їх — зовнїшній поспіх, приятельство і похвала таких людей, як от Пушкин, Жуковський, Дельвиг, Белїнський і Плетньов, лїтературна слава, а з нею і художне цїнуванне тодїшньої критики. Поспіх сей викликали,— по-перше — ориґінальний творчий талан Гоголя, і по-друге — щасливе з'явленне їх як раз під той час, коли клясичні, сентиментальні й романтичні настрії на західно-европейський манїр вже почали втрачати цїкавість нового; і публїка і критика жадали самостійних творів з цїлком національним нáмастом. Тому „Вечера“, з'явившись в перехідну добу як власного життя авторового, так і життя і боротьби лїтературних напрямів, відбили вплив своеї доби.

Настрій Гоголя під час творіння „Вечерів“ був взагалї важкий: пригнїчений і зневірений, Петербург зрадив його пишним мріям, примусив міцно і ясно відчути на собі незгоду мрії й життя, поезії й прози. Тому праця над „Вечерами“ була як би спочивком від життьового тягару, була творчою радістю забуття серед поетичних казок України, за якою він дуже журив ся. Як поет молодий, поет, що тільки починае, Гоголь, звичайно, не міг бути цїлком самостайним,

цїлком ориґінальним,— і справдї, ми бачимо в його творах, що тут з'єднались художник-романтик з одного боку і художник-реалїст з другого. В „Вечерах“ Гоголь типовий романтик і по змісту, і по формі, і по психольоґії, і сам незадоволений, пригнїчений життьовою прозою, він творить собі мир високих ідей і уяв, живе ними й болїє від життьового неладу. Се характерний стан романтика, який відбив ся і на творчости. Його „Вечера“ романтичні по змісту: в них бере гору фантастика, все дивне, і се — головна тема оповідань; фантастика переплїтуєть ся з справжнїм, вона керує подїями, вона примушує чортів, відьом і русалок втручатись в долю людей і доконувати сю долю. Нарештї „Вечера“ романтичні й по формі: перед нами лїричне зачаруваннє описями, низка гіпербол, неясність і невиразність образів і порівнянь, занадта ідеалїзація як дїєвих осіб, так і природи і українського побуту.

Романтичний кольорит „Вечерів“ є з одного боку наслїдком школи, лїтературного напряму, з другого — почасти і духовного настрою Гоголя, але не його творчої вдачі. Характерна прикмета його творчости, як великого письменника, що змалював найнеромантичнїйшу прозу життя, пізнїйше цїлком переважила романтизм, художник-реалїст взяв гору над романтиком, але в „Вечерах“ ми бачимо, що сентиментально-романтичний стиль без сумнїву бере гору над стилем реалїстичним. Як і романтики, і Гоголь виявив велику цїкавість до старовини, а по її забутках він творчою уявою і спостереженнєм реального життя відбудував побут, вдачу, перекази і леґенди України, і на основі напіввигаданих, напіввзятих сюжетів витворив свої „Вечера“.

Ще на шкільній скамї Гоголь старанно знайомив ся і учив українську мову, побут, історію, поезію; в „Книзї всякої всячини“ записано українські перекази про русалок, відьом і про іншу нечість. З листив Гоголя довідуємось, що вже пробуваючи в Петербурзї, він просить матір вислати йому перекази про Колядки, Івана Купала, русалок, особливо просить писати докладно про духів, домовиків, страшні народнї перекази і оповідання. Без сумнїву, що сї оповідання він міг чути і сам ще в Нїжинї, бо сходив ся там зо всякими станами громадянства — аж до селян передмістя і окільних сїл. Крім того

він звичайно не тільки записував, але й завчав анекдоти, характерні прислівя, вирази і навіть цілі оповідання.

Таким чином Гоголь писав свої „Вечера“ по зарані зробленому запасу звісток з української демонольоґії, якою, як бачимо, він особливо цікавив ся і потім творче перебудував народні леґенди в своїх „Вечерах“. Можна думати, що тільки „Вій“ має в основі о д е н цільно-видержаний переказ про відчитуванне відьми у церкві, в інших оповіданнях бачимо сполученне декількох повірїв і переказів, при чому Гоголь звичайно звертав свою увагу на винятковий випадок, обстановлюючи його особливими подробицями і тим побільшуючи вражінне.

Сливе всї демонольоґічні мотиви, що їх Гоголь розроблює, мають свій первовзір в українській демонольоґії, але з'ясувати причинну залежність між ними — річ цілком неможлива і через брак потрібних даних для сього і, нарештї, через давність часу. Народня поезія — біжучий струмок, вона теж еволюціонїрує, як еволюціонїрує сам народ, і тому основи оповідань Гоголя за такий час можуть стати тільки за окремі варіанти того первовзірця і джерела, з якого користав Гоголь. Тут все на здогад і твердого ґрунту немає. Тому те, що подаємо далї, — низка гіпотез; так дивить ся автор на працю свою.

I.

Коли ми звернемось до народної словесности, з окрема до української, то ми знайдемо там сливе всї демоничні мотиви, які заторкнув Гоголь в своїх оповіданнях. Характерна прикмета його творчости була в тому, що він умів вихватити і відзначити найхарактернїйші, типові риси особи, предмету; прикмета ся виразно виявилась і в виборі самих сюжетів, взятих з українського побуту і історії, з окрема з української демонольоґії. Гоголь спинив свою увагу на найбогатших — що до оброблення, на найпоетичнїйших — що до художности, і на найстрашнїйших, захоплюючих мотивах і сюжетах народньої словесности.

Звернїмось до самих мотивів казкового і леґендарного характеру, що стали підвалиною Гоголївських оповідань. Сї сюжети й мотиви такі:

1) Продаж душі чортови, вимаганне її в певний срок і мученська роля чоловіка чи чорта.

2) Химерність чортового майна, його вада чоловікови, чортів кінь і їжа

3) Шуканне папороти й скарбу, зачаровані предмети і нечисте місце.

4) Мачуха-відьма і русалка-втоплена.

5) Відьма, шабаш відьом, їзда на них, відчитуванне в церкві.

6) Чарівник, його влада над чоловічою душею, його погибель, і багато інших, малих мотивів, похожих на мотиви української демонольоґії.

Гоголь настільки вмів перейнятись народньо-поетичним світоглядом, що óбрази народньої демонольоґії орґанїчно пережито ним, вони вросли в його твори, вони необхідна потреба їх, вони з'єднались в одне ціле з життем звичайних людей. Зазначити межу між ґенїем Гоголя і народнїм ґенїем сливе неможливо, бо межа ся невиразна, можна тільки зазначити деякі збіги, обмалюванне і елементи одміни.

У Гоголя часто бере участь чорт в найріжнїйших видах, починаючи від звичайної його постати з рогами і хвостом і кінчаючи всякими видами звірів. Характер чорта змальовано то грізним і страшним, то комічно-юмористичним. Грізним і страшним, напр., буде Басаврюк: „У! какая образина!“ читаемо про його: „волосы — щетина, очи — какъ у вола“ [1])... „Всякаго пробираетъ страхъ, когда нахмуритъ онъ, бывало, свои щетинистыя брови и пуститъ исподлобья такой взглядъ, что, кажется, унесъ бы ноги Богъ знаетъ куда“ [2]). Басаврюк— се чорт в чоловічому видї, він гуляка й пяниця, як і вигнаний з пекла чорт „Сорочинської ярмарки“, що теж по цїлих днях сидїв в шинку, поки не пропив і червоної свитки. В народнїй словесности ми часто стрівасмо чорта в чоловічому видї, часто являєть ся він „паничем“ [3]), „як есть справдешнїй панич: і з золотими ґудзиками, і з золотими латочками на плечах“ [4]), робить страшне вражінне, „сам такий страшний:

[1]) „Сочиненія Н. В. Гоголя“, т. I, ст. 42; виданнє Тихонравова (X); дальші покликання робимо на се виданнє.

[2]) Ibidem, ст. 39.

[3]) „Труды этногр.-статист. экспед. въ зап.-русскій край“, Чубинського, т. I, ст. 185.

[4]) Грінченко,—„Изъ устъ народа“, 1900, ст. 91, 93.

чорний, та ще з **красними очима**“ [1]), очі горять йому як жар [2]). Чорта, як пяниці і гуляки, нам не доводилось стрівати, але такий образ Гоголь міг і витворити по анальоґії з творами народньої словесности, яка пише, що горілку видумали чорти, і сею горілкою вони доводять до гріха не тільки простих хрещених людей, але навіть святих Петра й Павла; очевидячки, се зловредне зілле могло збити з дороги і самого чорта!

Більш по душі Гоголеви чорт комічний, „проворный франтъ съ хвостомъ и козлиною бородою“ [3]), який „спереди совершенно **нѣмецъ**: узенькая, безпрестанно вертѣвшаяся и нюхавшая все, что ни попадалось, мордочка оканчивалась, какъ **и у нашихъ свиней**, кругленькимъ пятачкомъ“ [4]). У його надто тонкі ноги, довгий і гострий хвіст, **козлина борідка**, невелички ріжки, а сам він чорний, як коминар.

Так само малює і народ свого чорта: він теж чорний, має хвіст і роги, має собачі або курячі ноги (певно теж тонкі), підчас носить **німецьку** одіж [5]). До сього змалювання, що його має і наша і західна народня демонольоґія, Гоголь додав пронозливу мордочку з пятачком, щоб збільшити комічний елемент. Гоголївський чорт може зменшатись і влазити в кишеню Вакулї, може ставати конем, летїти по повітрі; такий само хист обертання і свого роду всесили має й народній чорт.

Крім чорта в „Вечерах“ знаходимо і чортівню самого ріжноманїтного і перистого колїру. Сам чорт може з'являтись „съ свиною личиною“, ходити, хрюкати і шукати шматки своєї свитки; в пеклї, напр., дїд бачив „свиныя, собачьи, козлиныя, дрофиныя, лошадиныя рыла“ [6]), що лїзли до нього цюлуватись. Коли Петро йшов добувати скарбу, то „безобразныя чудовища стаями скакали передъ нимъ“ [7]). Проте Гоголь не дає докладного малюнку сеї нечистої сили, він дає загальні назви „чудищъ“, „бѣсовщины“, „смазливыхъ рожъ“

---

[1]) Ibidem, ст. 101.
[2]) Чубинський, т. I, ст. 189.
[3]) Ibidem, ст. 113, т. I.
[4]) Ibid., ст. 100, т. I.
[5]) Чубинський, т. I, ст. 189.
[6]) Соч. Гоголя, т. I, ст. 88.
[7]) Ibidem, ст. 45.

(звичайно, насмішкувато) і „дьявольской нечисти“. Народні перекази теж не люблять спинятись на описови незначної чортівні, проте все таки де-коли трапляють ся місця, як от: їх, всякої нечисти, „була ціла ватага: були голие, волохатие, були з ногами, були на собачих лапах із рогами“ [1]). Але загальний малюнок лишаеть ся невиразним, неясним: „шо то було так, йик свиньи з рішками малими з рудойу шерстейу“ ...„дики еки на обличи, пугач ни пугач“, дивить ся ближче— „вуха ни вуха, а то рішки мали“ [2]). Таку само неозначеність страху, що наближав ся, давав і Гоголь. „Вотъ и чудится ему, что изъ-за сосѣдняго воза что-то сѣрое выказываетъ роги“ [3]).

В людових переказах ми знаходимо чорта в ріжноманітних виглядах, деякі з них, як от чорт в вигляді свині або барана, є і в Гоголя, у його він печений, але раптово бачать, що „баранъ поднялъ голову, блудящіе глаза его ожили и засвѣтились“ [4])... з'явились вуси, і баран обернув ся в Басаврюка. Єсть народній вид чорта, що обертаеть ся на ягня,— стае, значить, процес, протилежний тому, що описав Гоголь [5]).

Ми бачимо, що загальний вигляд чорта, як його малюе Гоголь, багато де в чому схожий на чорта людового, що теж буває або страшним, або смішним; вони мають однакові атрибути, однаковий характер малювання; чортівню так само невиразно змальовано в народній словесности, як і в Гоголя. Проте в змалюванне зовнішнього вигляду Гоголь прибавляе і багато свого: з одного боку побільшуе юмористичний характер смішного чорта, з другого — робить більше страшним вигляд чорта страшного. Як це він робить — буде росказано нижче.

II.

Багато з тих дрібних рис, які Гоголь надае свойому чортови, цілком однакові народнім уявам. Чорт з „Ночь подъ

---

[1]) Рудченко: „Народныя южно-русскія сказки“, т. I, ст. 63.

[2]) „Етноґрафічний збірник Наук. Товар. ім. Шевченка“, т. XV, 1, 15 ст.

[3]) Сочиненія Гоголя, т. I, ст. 84.

[4]) Ibid., ст. 50.

[5]) „Этнографич. матеріалы, собранные въ Черниг. губ.“, Б. Д. Грінченко, ст. 53; Чубинський, ст. 183, т. I.

Рождество“ споминае, напр., про кривого чорта, як про найпершого на видумки в пеклї; як відомо, можна зібрати цїлу низку оповідань про кривого чорта, що хотїв замкнути Бога в залїзну хату, але сам перетерпів, про його є сила смішних переказів у Вкраїнцїв. Загально відомою рисою є боязнь і тремтїннє чорта перед хрестом: коли Вакула підвів руку, щоб перехреститись, чорт жалібно застогнав: „Помилуй, Вакула, все, что для тебя нужно, все сдѣлаю; отпусти только душу на покаяніе (?): не клади на меня страшнаго креста!“ [1]). Про сього ж нещасного чорта читаемо, що він в пеклї „поджаривалъ грѣшниковъ съ такимъ удовольствіемъ, съ какимъ обыкновенно баба жаритъ на Рождество колбасу“ [2]). Все то цїлком народні перекази, яких реалїстичний характер Гоголь так влучно подав. Летїннє чорта з відьмою, залицяннє до неї, те, що місяця вкрав,— все се риси народньої демонольоґії, хоч красти небесні світила — то дїло відьом, а не чорта. Серед українських переказів знаходимо й мотиви чортової помсти за надто огидливе намалюванне,— і ми бачимо, що по сюжетах і мотивах Гоголь був близький до народнїх джерел. Частенько народні перекази розроблюють мотив продажу душі чортови, підпис договору кровею, вимаганнє душі в певний час і мученську ролю чорта або чоловіка. Всї мотиви отсї знаходимо в Гоголя,— його Вакула й Петро продають душі через кохану дївчину, оден — щоб добути грошей, другий — тільки наче б то продає душу, а сам обманює чорта, а третїй — запорожець — справдї згубив душу, причарований широкою й безжурною житкою.

Се основні мотиви продажу й українських переказів. Народнї перекази оповідають про сей факт обективним тоном, а Гоголь зумисне збільшує вражіннє, скорочуючи місця між заміром та дїлом, вводячи душевну боротьбу перед спокусою і вживаючи зумисне ефектних виразів. Напр., Петро („Вечеръ наканунѣ Ивана Купалы“) „заливаетъ водкой въ шинкѣ свое горе, вдругъ передъ нимъ Басаврюкъ: „Знаю, чего недостаетъ тебѣ: вотъ чего!“ Тутъ брякнулъ онъ съ бѣсовской усмѣшкой кожанымъ, висѣвшимъ у него возлѣ пояса, кошелькомъ. Вздрогнулъ Петро. „Ге, ге, ге!

---

1) Сочиненія Гоголя, т. I, ст. 124.
2) Ibid., ст. 108.

да какъ горитъ!“ заревѣлъ онъ, пересыпая на руку червонцы: „Ге, ге, ге! да какъ звенитъ! А вѣдь и дѣла только одного потребуютъ за цѣлую гору такихъ цяцекъ“.—„Дьяволъ!“ закричалъ Петро: „давай его! на все готовъ!“ [1]). Правда, Петро не думав продавати душі, він тільки повинен був дістати цвіту папороти, проте так чи наче він мае діло з чортом, що так само бувае і коли продають душу.

Й інші мотиви народньої творчости заторкнув Гоголь, от як шабаш відьом,—у Гоголя гульня чортів в пеклї: там була сила відьом, вони „разряжены, размазаны, словно панночки на ярмаркѣ“, всї вони „какъ хмельныя, отплясывали какого-то чертовскаго трепака. Пыль подняли, Боже упаси, какую! Дрожь бы проняла крещенаго человѣка при одномъ видѣ, какъ высоко скакало бѣсовское племя“... [2]) „Черти съ собачьими мордами, на нѣмецкихъ ножкахъ, вертя хвостами, увивались около вѣдьмъ, будто парни около красныхъ дѣвушекъ, а музыканты тузили себя въ щеку кулаками, словно въ бубны, и свистали носами, какъ въ валторны“ [2]). Шабаші відьом звичайно описують ся в народнїх леґендах коротко, в стриманому тонї, але з насмішкуватим відбитком,— його Гоголь зберіг і збільшив гультяцтвом чортів-залицяльників. Докладнїйше народня творчість подае малюнок танців в оповіданнях про музику, що грае чортам і в інших оповіданнях. „На досвітку позлїтались гостї: — хто у двери, хто у вікно́, а хто й летїв з печі... позлїтались й начали гуляти: танцюють, перекидають ся, та в ладоші плещуть“... [3]) Ми бачимо звичайно перелїк низки дїй, а Гоголь, вводячи пасмо дрібних подробиць і порівнань, подае цїлий малюнок, дуже виразний і образовий.

Не менше росповсюджений в народнїх оповіданнях мотив їзди чи нечистої сили на чоловікови, чи навпаки, але останнїй — їзда чоловіка на нечистій силї — стріваеть ся рідко. У Гоголя чорт їздить на Вакулї і Вакула на чортї; як паралелї, можна зазначити ось які оповідання: взяв чорт

---

1) Ibid., ст. 43.

2) Ibid., ст. 88.

3) В. В. Иванов: „Жизнь и творчество крестьянъ Харьковской губ.“, ст. 408. Близькі паралелї у Драгоманова,—„Малорос. народн. преданія и разсказы“, ст. 54 і в „Етноґрафічному Збірнику“, XV т., ст. 18.

собі парубка, та „на йом теперечка ѣздить, бо вуон себѣ заложил ему“ [1]). Другий мотив — їзди чоловіка на чорті — ми бачимо в оповіданні про Соломона: він, пішовши в пекло, став хрестити його на всї боки; „як захрестив, тодї як сїв на того чорта, то ще й їх перегнав“ [2]). Народня леґенда не дає опису самої їзди, вона, як звичайно, просто зазначає факт, не входючи в подробиці. Гоголїв же чорт сядає верхи на шию Вакулї, нагинає своє собаче рильце і шепче йому про те, що Оксана буде його, Вакулина; коли останнїй згодив ся, починає з радости чвалувати на шиї коваля. Гоголь пильнує кожний опис обернути в артистичний малюнок, кожну особу — в тип. І його чорт — не чорт, а жулїкуватий, пронозливий біс, що попав в халепу і примушений служити чоловікови, він так само ласий на земні втїхи, як і чоловік. Гоголїва чортівня любить золото, любить беседи і веселість, любить залицятись до жінок і відьом,— на все те ласий і народнїй біс. Він як що і нашкодить, обдурить хрещеного чоловіка, покатаеть ся на чоловікови або злякає його на смерть, з серця давши йому такого коня, який може тільки шию скрутити. Дїд з „Пропавшої грамоти“ потребував собі коня, щоб вибратись з пекла. „Чертъ хлопнулъ арапникомъ — конь, какъ огонь, взвился подъ нимъ, и дѣдъ, что птица, вынесся наверхъ“ [3]), він не слухав нї крику нї поводів, скакав через проваллє та болота, поки не скинув його в проваллє... прочумав ся дїд на поверсї власної хати.

Образ чортячого коня часто подибуеть ся у Вкраїнцїв; деколи на йому їздить сам нечистий: „Дивлюсь, аж їде на високім сїрім конї; кінь такий аж білий, та так і зїхотить, наче увесь у огнї. Проскакав він мимо нас, а тодї з кручі у Десну“ [4]). Коли їде чоловік, він опинить ся деколи за 30 — 40 верст від свого села в чужім селї, або на пустирі чи в болотї, в очеретї, або, нарештї, на горбі верхи... [5]) Чорт

---

[1]) Грінченко,—„Изъ устъ народа“, ст. 138, і низка анальоґій на ст. 109 і 95; „Етноґрафічний Зб.“ т. XV, ст. 80.

[2]) „Сборн. Харьковск. ист.-филолог. общества“, т. II. „Сказки И. И. Манжуры“, ст. 129.

[3]) Сочиненія Гоголя, т. I, ст. 91.

[4]) Грінченко,— „Изъ устъ народа“, ст. 92.

[5]) Чубинський, I, ст. 187. Грінченко, ст. 95. „Етноґр. Збірник“, XV т., ст. 60.

любить обдурити, підвести чоловіка; його дарунки, його золото не дають щастя: вони обертають ся в черепки [1]). Коли візьмеш дарунок від чорта, то й сам не радий будеш: „на другую ночь тащится какой-нибудь пріятель изъ болота съ рогами на головѣ, и давай душить за шею, когда на шеѣ монисто, кусать за палецъ, когда на немъ перстень, или тянуть за косу, когда вплетена въ нее лента“ [2]), кинеш дарунок — знову преть ся до рук, або, от як червона свитка, і в огнї не горить. Червоний кольор — взагалї кольор чортячий, і часто подибуєть ся в народнїй поезії. Ми читаємо, напр., про парубка, який, пішовши на обход, вгледів червоне полотно, але догадав ся, що се не до добра, і відкинув його палкою, а воно щезло відразу [3]). Проте самого образа червоної свитки, як чортячої одїжи, яку він шукає та збірає, ми не стрівали. Під „пріятелемъ изъ болота“ Гоголь міг розуміти або водяного, що теж любить душити людей [4]), або так званого „болотяника“ чи „очеретяника“, — напівземної, напівводяної демоничної істоти, і надати йому рисів домового.

Гоголїва нечиста сила не стільки любить приносити нещасте людям, скільки капостити, користаючись кожним зручним випадком. Коли хату, скажемо, збудовано на нечистому місцї, то хазяйцї снить ся всяка чортівня, як от що „печь ѣздитъ по хатѣ, выгоняя вонъ лопатою горшки, лоханки“, а сама хазяйка у снї танцює на лавцї [5]). Мотив примушеного танця — популярний мотив українських леґенд, а деколи людина танцює за обіцяні чортом гроші, і чорт каже: „скачи, я тобі дам грошей. І давай чоловік скакати. Скакав, аж поки зваливсь на місті“ [6]). Нечиста сила любить кидати чимсь; у Вкраїнцїв єсть оповіданне, подібне до Гоголївого, про бабу, що набрала ся жаху в хатї, збудованій на нечистім місцї, „бо тут щось ўсе гримає мисками і горшками...“ [7])

---

[1]) Сочиненія Гоголя, т. I, ст. 50; Грінченко: „Этногр. матер.“, I т., ст. 39.

[2]) Сочиненія Гоголя, I т., ст. 39.

[3]) Грінченко,—„Изъ устъ народа“, ст. 152.

[4]) Ibid., ст. 108.

[5]) Сочиненія Гоголя, т. I, ст. 92.

[6]) Грінченко,—„Изъ устъ народа“, ст. 99; мотив, без сумнїву взятий з середньовікової проповідничої і леґендарної лїтератури.

[7]) „Етноґраф. Збірник“, т. XV, ст. 86.

Ми бачимо, як близько приходять ся окремі, дрібні мотиви народньої демонольоґії до гоголївих мотивів. Звичайно, чимало є й таких, що до них годі розшукати паралель, проте їх не можна вважати за особисті прибавки Гоголя, бо не можна зазначити джерел, з яких він користав ся: мотиви, що їх тепер нехватає, могли бути тоді. Проте все ж таки перед нами проходить низка чортячих річей, чортів кінь, домовик, сам чорт, при тому бачимо, що Гоголь зберіг основні риси народнього змалювання. Його чорт дуже реальний, смішний, спадає по своїх бажаннях та домаганнях на людину, завше грає пасивну ролю,— такий само і народній чорт. Ґрунтовних прибавок до сього народнього малюнку Гоголь не дає, він вводить декільки дрібних подробиць, особливо їх освітлює, проте не міняє основного характеру чорта— шахрая, капосника і комічного персонажу. Ся додержанність народнього змалювання стає ще виразнійшою, як ми бачили з паралелій, в окремих дрібних подробицях, що їх вводить Гоголь. Як справжній артиста, він так артистично, так орґанічно вплітає їх до основного сюжету, що не можна відрізнити здобутку народньої творчости від здобутку його фантазії,— одне переплітаеть ся з другим, обопільно доповнюючи одне одного.

III.

Серед народу широко росповсюджено перекази про скарби і дивну силу цвіту папороти, що цвіте в ніч на Івана Купала. В папороти кохають ся відьми й чорти [1]), а в руках людини вона має силу показувати скарби. Як раз опівночі вона цвіте червоноогненим цвітом, але добути його трудно, бо треба пережити багато страховищ [2]). Коли папороть цвіте, вона світить ся якимсь особливим, незвичайним світом [3]).

В „Вечерѣ наканунѣ Ивана Купалы“ Гоголь досить близько відбудовує народні перекази. Петро пішов зірвати цвіт папороти, щоб добути скарб. І от як раз опівночі перед ним сила дивних і невиданих квіток, а серед них і листки папороти: „Глядь, краснѣетъ маленькая, цвѣточная почка

[1]) Чубинський, т. I, ст. 79.

[2]) Н. Арендаренко: „Записки о Полтавской губ.“, ст. 218.

[3]) Чубинскій, т. I, ст. 78.

и, какъ будто живая, движется... становится все больше, больше, и краснѣетъ, какъ горячій уголь. Вспыхнула звѣздочка, что-то тихо затрещало — и цвѣтокъ развернулся передъ его очами, словно пламя, освѣтивъ и другіе около себя" [1]).

По народніх переказах добути квітки сеї трудно, бо чорти шпурляють каміннем і деревом, оглушують свистом і ревом. У Гоголя теж, коли Петро простягнув руку, щоб зірвати квітку, „смотритъ — тянутся изъ-за него сотни мохнатыхъ рукъ... а позади его что-то перебѣгаетъ съ мѣста на мѣсто" [2]), вискочила чорна собака, обернулась в кота, а потім в страшенну бабу, „съ лицомъ, сморщившимся, какъ печеное яблоко, вся согнутая въ дугу; носъ съ подбородкомъ, словно щипцы, которыми щелкаютъ орѣхи" [3]). Такий малюнок старої відьми дає й народня демонольоґія, що малює її як бабу бридку, згорблену, розкудовчану, косооку, тонкогубу, з вигнутим підборіддем [4]). Гоголь рівняє її зморщаний вид з печеним яблоком; народня уява рідко коли зупиняеть ся на описови дрібних подробиць вигляду, та ще таких, що звичайно бувають, се особиста прибавка Гоголїва, що її зроблено певно під впливом „Ziebeszauber" Тика. Оповіданнє се впливало на пізнїйшу редакцію „Ночи передъ Иваномъ Купаломъ", там ми читаємо про червову бабу, що в неї було „старое, сморщенное, оливковаго цвѣта лице" [5]). Звичайний спосіб Гоголїв — через порівняння давати виразний образ, тут особливо яскравий, — через гострість сих порівнянь і їх комічність. Гоголь частенько надає комічного елементу навіть в опису страшного, що бачимо й тепер: вид, як печене яблоко, ніс — неначе щипцї лускати оріхи, се власні прибавки Гоголїві, цїлком згідні з загальним напрямом його творчости, переважно як юмористи. У Гоголя відьма ся з шопотом і закляттем підкидає вгору квітку, і вона, упавши, показує місце скарбу. Петро став копати, викопав скриньку, але коли хотїв її взяти, скринька входила в землю; щоб добути той скарб, стала потрібною людська кров, Петро зарі-

[1]) Сочиненія Гоголя, т. I, ст. 44.

[2]) Ibidem.

[3]) Ibidem.

[4]) „Сборникъ харьк. ист.-фил. общ.", 972; Ивановъ, — „Народные разсказы о вѣдьмахъ и упыряхъ", ст. 164.

[5]) „Галатея", 1830 р., № 10; „Чары любви", ст. 173.

зав Івася, а відьма з пожадливістю почала пити його кров. Перед нами знову низка народнїх переказів в чисті і нечисті чи закляті скарби; перші добути лехко, другі — дуже трудно,— як що їх викопуєш, вони входять у землю; добути скарбу того можна тільки вбивши батька, матір, чи яку там недалеку рідню [1]). Найчастїйше знаходить ся скарб в скриньці, що входить в землю [2]). Гоголїв Петро, здобувши скарб, рішив ся розуму; частенько така само доля дістаєть ся людям, що шукають скарбів, і в народнїх переказах [3]).

Окремий мотив відьми, що пє кров, широко росповсюджено серед народу і в Гоголя ми читаємо, що „вѣдьма, вцѣпившись руками въ обезглавленный трупъ, какъ волкъ, пила изъ него кровь“ [4]),— образ надто сильно, влучно, але разом з тим і природно висловлений. Народня демонольоґія констатує факт або прибільшує його подробицями, що лишень розволїкають справу, оповідаючи про те, як жінка в білому, простоволоса, вся синя, кидаєть ся до колиски, припадає до дитини, перекушує горло і висисає кров [5]). Тіка оповіданнє, що до сеї подробицї, не вплинуло на Гоголя,— там замість відьми фіґурує страшний смок, з лускатою шиєю, з зеленими, палючими очима; смок сей чорним язиком лизав жарку кров, що з неї точила ся [6]). Образ занадто фантастичний, надто вже до решти домальований і через те саме він справляє менше враження, нїж коротенька фраза Гоголїва. Гоголїва відьма душить людей,— се теж народня риса: відьма -мачуха з „Майской ночи“ лишила знаки своїх пальців на шиї панночцї, що, палко благаючи, мовить до Левка: „Погляди на бѣлую шею мою: они не смываются! они не смываются! они ни за что не смоются, эти синія пятна отъ желѣзныхъ когтей ея“ [7]). Нам не доводилось здибати в народ-

[1]) Н. Арендаренко: „Записки о Полтавск. губ“, ст. 218. Чубинський, т. I, ст. 98, 99.

[2]) „Кіевск. Стар.“, ноябрь, 1884 р., 546 ст. Грінченко: „Изъ устъ народа“, ст. 178. Иванов: „Жизнь и творчество крестьянъ Харьк. губ.“, ст. 404.

[3]) Иванов, ibid., ст. 404.

[4]) Сочиненія Гоголя, т. I, ст. 45.

[5]) „Сборникъ Харьковск. истор.-фил. общ.“, 1891 р., ст. 217, 219, приклад дуже близький до відьми „Вія“; Сочин. Гоголя, т. I, ст. 392.

[6]) Галатея, № 11, ст. 115.

[7]) Сочиненія Гоголя, т. I, ст. 75.

нїй демонольоґії відьми з залїзними пазурами, як не подибувалось і взагалї образу мачухи-відьми і панночки-русалки вкупі. Дївчата, що втопили ся, з народнього повірря стають русалками,— така й Гоголїва панночка. До того ж вона ще й перша поміж русалок,— се теж у згодї з народнїм повіррем.

Гоголь творить вельми поетичний, елеґантно окреслений образ русалки, що певними рисами лишень наближуєть ся до людового виображення, а власне: „Панночка была блѣдна, какъ полотно, какъ блескъ мѣсяца"... у неї була „привѣтливая головка съ блестящими очами" [1]) і волоссє темнорусими пасмами. На вдачу панночка не така зла, як добра,— лишень на мачусї вона мстить ся нещадно. Людовий образ русальчин теж двоїть ся, але в тім образї беруть гору лихі, шкодливі риси. Гоголїві русалки теж приваблюють людей, вганяють за ними і водять коло: „въ тонкомъ, серебряномъ туманѣ мелькали дѣвушки, легкія, какъ будто тѣнь... въ золотыхъ ожерельяхъ, дукатахъ и монистахъ", но они были блѣдны: тѣло ихъ было какъ будто сваяно изъ прозрачныхъ облаковъ и будто свѣтилось насквозь при серебряномъ мѣсяцѣ" [2]). У людовій фантазії русалки уявляють ся дївчатами дуже блїдими, майже прозорими, з довгим волоссєм [3]); вночі при місяцю вони випливають на беріг і, гуляючись, плещуть ся хвилями [4]).

Ми бачимо, що в грубих рисах Гоголь додержуєть ся людового малювання, додаючи стороннїх мотивів мачухи-відьми, вгадування певної особи між до неї подібними; до тих мотивів є теж паралелї, але дуже далекі [5]). Але в людовій уяві образ русалки видаєть ся мало поетичним, мова про „довгі коси", про обличчє „з зеленими, як у жаб, очима" [6]), і т. и. Як образ, русалка дає великий простір особистій фантазії авторової, що ми й бачимо в Гоголя, але як витвір людової фантазії, в народньому змалюванню, як образ артистич-

[1]) Сочиненія Гоголя, т. I, ст. 75, 76.

[2]) Ibidem.

[3]) „Сборникъ харьк. ист.-фил. общ." за 1893 р. Иванов: „Народн. разсказы о домовыхъ, лѣшихъ, водяныхъ и русалкахъ", ст. 70. Грінченко, „Изъ устъ народа", ст. 115—118.

[4]) Чубинський, I, 207.

[5]) Грінченко,—„Этн. матер.", I, II т., ст. 108. Манжура, ст. 136.

[6]) Грінченко,—„Изъ устъ народа", ст. 118.

ний він з окола дуже хибує: грубість стилю, при виборнім змісті, гостро вражає читача. Гоголь, як стиліста на прочуд, потрапив добрати до тонкого, духовного обличчя русалки невпіймано-виборних рис, прозорих порівнань і епітетів. Таким чином Гоголів стиль найбільше там поетичний, де на першому місці стоїть не ефект враження, а нутрішня правда образу, згідність його змісту з формою, де Гоголь зістає тільки артистою, не маючи на оці нічого стороннього.

Лихої русалки образ, що вабить і манить людей, відбив ся і на „Страшной мести“: уста сеї дніпрової русалки „чудно усмѣхаются, щеки пылаютъ, очи выманиваютъ душу“... „бѣги, крещеный человѣкъ! Уста ея — ледъ, постель — холодная вода; она защекочетъ тебя и утащитъ въ рѣку“ [1]).

Людовий образ нехрещених дітей теж бачимо в Гоголя: смерком „по деревьямъ царапаются и хватаются за сучья некрещеныя дѣти, рыдаютъ, хохочутъ, катятся клубомъ по дорогамъ и въ широкой крапивѣ“ [2]).

Ми бачимо, що найпоетичніійші мотиви народньої демонольоґії знайшли собі вираз у Гоголя, вираз часом бездоганний, що до артистичної концепції та образовости.

IV.

„Страшная месть“— оповіданне, де надто багато страшного; в нім можна зазначити декільки основних мотивів: образ чарівника, коханне батька до дочки, забійство запеклим грішником-чарівником духовника, і інш. З окрема до кожного з їх маємо відповідну паралелю в народній поезії, але цілого оповідання, щоб єднав сї мотиви, ми не знаходили. Найближчі паралелї має казка про великого грішника [3]) і повірря про живі могили, з яких встають мерцї і бродять по землї [4]), проте вони настільки далекі від Гоголївої концепції, що подавати їх нема рації. Стилїстичний

---

1) Сочиненія Гоголя, т. I, ст. 176.

2) Ibidem.

3) „Кіевск. Стар.“ р. 1884, ноябрь, 175 ст.; Иванов,—„Жизнь и творчество крестьянъ Харьк. губ.“, 422; про розбійника, Драгоманов, ст. 132.

4) „Записки о Южной Руси“ Кулїша, т. II, ст. 69; Грінченко,— „Изъ устъ народа“, ст. 132, 134, 138.

й артистичний аналїз змалювання страшного буде подано нижче.

Ближче й повнїйше змальовано у Гоголя відьму: відьма з „Ночи подъ Рождество“ летить через комин на помелї, краде зори, женихаєть ся з чортом, — се типова відьма людових переказів. Мачуха-відьма з „Майской ночи“ має страшнїйший характер, вона, як і кожна відьма, може обертатись, вночі панночка бачить, як „страшная черная кошка крадется къ ней; шерсть на ней горитъ, и желѣзныя когти стучатъ по полу. Въ испугѣ вскочила она на лавку,— кошка за нею; перепрыгнула на лежанку — кошка и туда, и вдругъ бросилась къ ней на шею и душитъ ее. Съ крикомъ оторвавши отъ себя, кинула ее на полъ. Опять крадется страшная кошка. Тоска ее взяла“, схватила вона шаблю і лапу відтяла. З галасом зникла кишка, а на третїй день мачуха вийшла з перевязаною рукою. Образ відьми-кишки, що підкрадаєть ся, що її відтинають лапи і вона обертаєть ся в жінку без рук чи без ніг,--твір людової фантазії [1]).

Але людові повірря, не маючи на оцї артистичности, дають просте оповіданнє,—тут нема траґізму, що все збільшуєть ся. Гоголь же дає дїю, що все росте та росте, поволї побільшуючи драматизм стану. Дивний, що до психольоґічної докладности, вираз —„тоска ее взяла“, дає вже нам не Гоголя-артисту, а Гоголя-психольоґа: безпорадний по страху стан характеризуєть ся невиразною, тяжкою нудьгою, з якої оден тільки вихід — активна дїя.

Найстрашнїйший образ відьми Гоголь дає нам в оповід. „Вій“, що, по власних його словах, утворено по людовому переказови: „я не хотѣлъ ни въ чемъ измѣнить его, и разсказываю почти въ такой же простотѣ, какъ слышалъ“ [2]). „Вій“ гуртує декільки мотивів, що по своїй послїдовности і з'язку подибують ся і в народнїх повіррях. Мотиви сї: їзда на відьмі, відчитуваннє її, нічні страхи з чортами і мерцями, образ Вія, як начальника гномів. Образ Вія, як каже Гоголь, взяв він з українських переказів, де його прозивають начальником гномів. Але нам не доводилось стрівати Вія

[1]) „Сборн. харьк. истор.-фил. общ.“, 1891; Иванов, ст. 183, 188, 191; „Кіевск. Стар.“ 1896 р., кн. IX, ст. 309; Драгоманов, ст. 394.

[2]) Сочин. Гоголя, т. I, ст. 367.

в українських повіррях, особливо чудно звати його старшим над гномами, коли тих зовсїм немає в українській демонольоґії. Але те, чого тепер немає, могло бути давнійше, тим більше, що образ Вія записав Афанасєв в другому томі своїх „Поэтическ. воззрѣній славянъ на природу“. Як там не є, проте нема рації не вірити Гоголеви, і власне там, де він найбільше близький до переказів забобонних українців. Одне з оповідань, що записав Іванов, навіть в дрібних подробицях припадає до Вія. В оповіданнї сьому росповідаєть ся про молодого селянина, що його в дорозї здибала ніч. Він зайшов на заїзд, баба хазяйка поклала його в хліві. Аж ось в ночи зарипїли двері і входить бридка баба, простягає до нього руки, наче бажаючи обняти. Баба скочила на парубка і почала їздити ним по полї, а потім парубок нею, поки не заїздив її до смерти, кинув її в полї, а сам пішов до міста. Тут оповіданнє обриваєть ся [1]).

Може статись, що на оповіданнї сьому відбив ся вплив „Вія“, бо багато збігів навіть в таких подробицях: Хому поклали в хліві, вночи „растворяется низенькая дверь“, баба простує „прямо къ нему съ распростертыми руками“, що той спершу приймає за бажаннє обняти його. Але чудним тодї стає іґноруваннє цїлком і опуст інших мотивів, що мають головне значіннє для „Вія“; на основі сього можна думати, що оповіданнє се — найближчий варіант до завязки „Вія“, проте встановити причинний з'язок — не можливо. Відьма „Вія“ „раздвигала руки и ловила его (Хому), не говоря ни слова“... „глаза ея сверкали необыкновеннымъ блескомъ“... вона „подошла къ нему, сложила ему руки, нагнула ему голову, вскочила съ быстротой кошки ему на спину, ударила его метлою по боку, и онъ, подпрыгивая какъ верховой конь, понесъ ее на плечахъ своихъ“... при тому „ноги его поднимались противъ воли и производили скачки быстрѣе черкесскаго бѣгуна“ [2]). Знову бачимо в народнїм оповіданнї просто зазначеннє факту, а Гоголь творить малюнок; малюючи його, Гоголь має на оцї дати вражіннє страшного, по-перше — через несподїванку, і по-друге — через самий факт — бридка баба-відьма скакає

[1]) „Сборн. харьк. истор.-фил. общ.“, 1891; Иванов — „Народн. разсказы о вѣдьмахъ и упыряхъ“, ст. 200.

[2]) Сочин. Гоголя, т. I, ст. 374—375.

на шию. Але з погляду обєктивного, відкинувши понятте відьми, факт сей буде комічним,— баба сядає верхи на здорового парубка. Джерело комічного, по Шопенгауеру,—„парадоксальне і тому несподїване застосуванне предмету чи речи під розумінне, яке в іншому з ним різнорідне". Під загальне розумінне ї з д и в е р х и підводить ся факт ї з д и б а б и н а л ю д и н ї, і ми маємо ріжницю між абстракційним та наочним, між звичайним образом і незвичайним фактом,— і в результатї п о в и н е н бути комічний образ. Ми й бачимо його у Гоголя: наперекір свойому першому завданню — дати вражінне страшного, він дає вражінне смішного, або страшного вкупі з смішним. Робить се він цїлком свідомо, вводячи такі подробицї, як от удар метлою по боцї, або те, що Хома біг, п і д с т р и б у ю ч и як верховий кінь, подробицї цїлком жизненні і реальні, але вони зменшують вражінне страшного.

Як юмориста, Гоголь надто чутливий до всяких смішних станів і нїколи не пропустить випадку подати юмористичні подробицї, навіть коли вони цїлком не відповідають його артистичному завданню. Сей елемент страшно-комічного — спецїфічна властивість Гоголїва, бо народня словесність звичайно додержує основного тону чи страшного, чи комічного, чи лїричного, і рідко коли допускає змішувати ріжнорідні елементи.

Далї ми читаємо, що Хома Брут що духу віс ся з відьмою на плечах, піт з його котив ся дзюрком, він вже насилу біг, з переляку почав читати молитви й закляття проти нечистої сили, і кроки його поменшали і відьма слабше держалась на спинї. Тодї, добравши хвилини, він скочив на відьму, і вона понесла його; по дорозї, схвативши полїно, почав що сили бити бабу. „Дикіе вопли издала она; сначала были они сердиты и угрожающи, потомъ становились слабѣе, пріятнѣе, чище и потомъ уже тихо едва звенѣли, какъ тонкіе серебряные колокольчики" [1]... нарештї, без сили, стогнучи, впала на землю. Хома підвів ся і зазирнув їй у вічі... „передъ нимъ лежала красавица съ растрепанною роскошною косою, съ длинными, какъ стрѣлы, рѣсницами" [2].

Народнї перекази частенько оповідають про заїзджену на смерть відьму, часто в видї коня, що потім обертаєть ся

[1] Сочин. Гоголя, т. I, ст. 376—377.

[2] Ibid., ст. 377.

на дївчину, але нїде нема баби відьми, що потім стае красунею. Хто їздить, нїколи не дарує відьмі: „уж він на неї їздив, їздив і по лісах, і по ярах, і по буграх... приїхав до двору до її,— вона впала коло воріт і переробилась на дївку і здохла“ [1]) і виявилось, що се панночка, яка раптом померла, і перед смертю вона забажала, щоб хлопець сей три днї читав над нею в церкві. Се знову дуже спадае на фабулу „Вія“.

Образ відьми-красунї — не частий образ в народнїй словесности, проте все таки подибуеть ся хоч і не в повіррях, а в казцї... „така гарна, що й Боже — світе! ні здумать, ні згадать“ [2]). Звичайно молода відьма народнїх переказів мае риси чарівницї, що приваблюе молодих хлопцїв, яких вона і заїзджуе до смерти, або навпаки — вони її [3]). Така й Гоголїва відьма: псар-Микитка, закоханий в панночку, висох як тріска після її мандрівок і нарештї зовсїм згорів, обернувшись в купу попелу. Крім того панночка ще за життя була упирем, а звичайно тільки старі відьми по смерти стають упирем. Видно, що Гоголь побільшуе демоничні риси багатьох відьом, згуртувавши їх в особі панночки, щоб утворити найповнїйший образ страшної відьми, в протилежність відьмі комічної.

Основний, найбільше драматичний мотив відчитування Гоголь подае з великою траґічною силою, силою жаху, що все побільшуеть ся. В народнїх оповіданнях звичайно всякі страхи починають ся з першої ночі, деколи побільшують ся вони до третьої, але частїйше вони мають однаковий характер. При тому головна, заїзджена відьма мало виріжнюеть ся серед інших відьом, головна річ тут — враженне страху від мерцїв, упирів, чортів і відьом, особиста ж роля заїзджеcної відьми — початок страху, і те що вона то вискакуе з труни, то знову ховаеть ся, як півнї заспівають.

А Гоголь робить не так: головну ролю він віддае панночцї-відьмі, а в останню ніч — Віеви. Хома входить в порожню, темну церкву, освічуе всю її восковими свічками,

---

[1]) „Сборникъ харьк. ист.-фил. общ.“ р. 1891, ст. 202.

[2]) Рудченко,— „Народн. южнорусск. сказки“, т. II, ст. 29.

[3]) „Сборн. харьк. ист.-фил. общ.“, 1891 р., ст. 202. Грінченко,— „Этногр. мат.“, т. I, 284, 110, 66 ст.; „Кіевск. Стар.“ 1897 р., кн. IX, ст. 309.

через що так прорізно відрізняеть ся „страшная“, „сверкающая“, „пронзительная“ вродливість небіжчиці, і починае читати. Страшна тиша, що порушуеть ся тільки „слабымъ трескомъ“ свічки чи воскової краплї, що впаде на підлогу. Моторошне передчутте жаху... напруженне чеканне, а що як встане небіжчиця?—„Она приподняла голову... она не лежитъ, а сидитъ въ своемъ гробѣ... она встала... идетъ по церкви съ закрытыми глазами, безпрестанно расправляя руки, какъ бы желая поймать кого-нибудь... идетъ прямо къ нему... становится на чертѣ волшебнаго круга... не имѣетъ силъ переступить ее, и вся посинѣла, какъ человѣкъ, уже нѣсколько дней умершій“, клящае зубами, підводить мертві очі, люто обертаеть ся на другий бік і, не знайшовши, лягае в труну. А труна раптом зриваеть ся з місця „и со свистомъ началъ (гробъ) летать по всей церкви“... „наконецъ грянулъ на срединѣ церкви и остался неподвижнымъ“ [1]). З незвичайним артистичним почуттем Гоголь утворюе обстанову страшного, без жадного робленого ефекту, засобами найпростїйшими і природними, що, як непомітний тон, тільки більше відрізняють передчутте страшного і саме страшне: поволї виявляючись, воно помагае збільшуватись жаху, набуваючи найбільшої сили в лїтаннї труни. Траґізм утворюеть ся перед очима і Гоголь доходить його через збільшенне тону і едність настрію, передчуттем жаху і самим жахом мерця, що підводить ся. Се одна з кращих, що до драматизму, сцен із „Вія“.

Деякі натяки на власно таке розробленне сеї сцени можна знайти і в народнїй поезії: „як о півночі раптом піднимаеть ся віко з труни, і встае купцївна. Встала, як засміялась, руками сплеснула“ [2])... і почала скликати мерцїв. Труна, що лїтае, певно власна прибавка Гоголїва, в народнїх переказах немае її. Але окресленне чародійного кола, запалюванне свічок, читанне над труною подибуеть ся в ріжних варіянтах мотиву відчитування.

Друга ніч була ще більше страшною, бо відьма, не знайшовши Хоми, стала глухо мурчати, проказуючи „мертвыми устами страшныя слова; хрипло всхлипывали они, какъ клокотанье кипящей смолы“ [3]),— вона робила закляття. „Вѣтеръ

[1]) Сочин. Гоголя, т. І, ст. 395.

[2]) „Сборн. харьковск. истор.-фил. общ.“ 1891 р., ст. 202.

[3]) Сочин. Гоголя, т. І, ст. 397.

пошелъ по церкви отъ ея словъ, и послышался шумъ, какъ бы отъ множества летящихъ крылъ“ [1]) — вони били ся в вікна, дерли ся, верещучи, пазурами, перли ся в двері, але... заспівав півень і все щезло.

Новими рисами побільшуеть ся жах другої ночі, але головний ефект, роля дивовищ і Вія зберігаеть ся на кінець. А між тим в народнїх переказах першої ж ночі відьма викликае собі помішників і помішниць. Вона каже: „вставайте, мої друзї, приятелї, шукайте мого неприятеля. Як зашуміли з-під полу мертвецї, та багато, багато і почали бігати по церкві. Шукали, шукали — і не найдуть нїяк“. Другої ж ночі мерцї „почали коло його співати, грають, у палочки бють, щоб він глянув на них“ [2]). Й сама відьма пильнуе знайти ворога, але „що хоче його взяти, та прискочить до валків — та й назад; прискочить — та й назад... сїкалась, сїкалась — нїяк не переступить через валки! Вона аж вищить, аж огнем на його приска — та нїчого“ [3]). В другім варіянтї ми читаемо, що відьма сама півнем співала, дзвонила в дзвони, палила тріски [4]) і т. д. Головне значінне в народнїх оповіданнях належить співу півня, що з ним все кінчить ся, і даремні заходи відьми й дивовищ сцапати ворога,— те й друге зберіг Гоголь, і навіть побільшив їх, бо слїд за драматичною сценою в церкві малюе фільософа Хому в комічній обстанові кухнї.

Наступае третя, найстрашнїйша ніч, жах її у всьому набувае найбільшої сили. З гуркотом тріскаеть ся залїзне віко труни, відьмині зуби клацають голосно, корчать ся губи, дико верещучи, несуть ся закляття... „вихорь поднялся по церкви, попадали на землю иконы, полетѣли сверху внизъ разбитыя стекла окошекъ... несмѣтная сила чудищъ влетѣла въ церковь... все летало и носилось, ища повсюду философа“ [5]). Найближчий варіянт третьої ночі подае Рудченко, настільки близький, що думка бере, чи не залежить він од „Вія“. „Коли так як у глупу ніч — як підняв ся вітер, як зашумить, як загуде, плач та зик, аж церква тріщить, став-

[1]) Ibidem.

[2]) „Сборн. харьк. истор.-фил. общ.“ 1891 р., ст. 202—203.

[3]) Рудченко, т. II, ст. 31.

[4]) Грінченко,—„Этногр. мат.“, ст. 110.

[5]) Сочиненія Гоголя, т. I, ст. 402—403.

ники падають, образи падають" [1]... Проте гуртову ролю дивовищъ у Гоголя не змальовано докладно, тільки сказано, що вони шукали Хому; в народнїх же оповіданнях мерцї скакають, крутять ся круг нещасного хлопця, дістають його руками, танцюють, сміють ся, щоб звернув він увагу [2]). Чорти кидають на його каміннем, тягнуть гаками, піднімають, але ніяк не можуть взяти [3]).

У Гоголя участь беруть гноми, а в народнїх оповіданнях мерцї, чорти та відьми; їх ролю Гоголь надав двом дивовищам — Вієви і ще якомусь дивовищеви з роскудовчаними косима й страшними очима: „Надъ нимъ держалось въ воздухѣ что-то въ видѣ огромнаго пузыря, съ тысячью протянутыхъ изъ середины клещей и скорпіоновыхъ жалъ; черная земля висѣла на них клоками". Що розумів Гоголь під сим дивовищем,— невідомо, певно воно — власна фантазія.

Образ Вія Гоголь подав незалежно від народнїх переказів, де його зовсїм не знаходимо, замість його стає чи київська, чи просто старша відьма. Перед тим, як він з'явив ся, в церкві настала страшенна тиша, десь далеко скиглив вовк і чутно було важку ходу; „взглянувъ искоса, увидѣлъ онъ (Брутъ), что ведутъ какого-то приземистаго, дюжаго, косолапаго человѣка. Весь былъ онъ въ черной землѣ. Какъ жилистые, крѣпкіе корни выдавались его засыпанныя землею руки и ноги. Тяжело ступалъ онъ, поминутно оступаясь. Длинныя вѣки опущены были до самой земли" [4]). Лице в його залїзне; коли все стовпище підняло йому вії, він угледів Хому, показав залїзним пальцем... і вся нечість кинулась на фільософа, який тут же впав неживим. Неможна згодитись з Милорадовичем, що образ Вія випадковий і що його подано без особливої потреби. По-перше,—розуміння звичайної потреби трудно взагалї прикласти до надзмислового, фантастичного, і тому з життьового погляду неприродного і випадкового; по-друге — нутрішної, артистичної потреби додержує Гоголь: заходи відьми, гномів були марними, треба було страшнїйшого, сильнїйшого образу — його й дано в Вію. Правда, читач сливе не приготовлений до його появи,

[1]) Рудченко, т. II, ст. 31.

[2]) „Сборн. харьк. ист.-фил. общ.", 1891 р., ст. 204.

[3]) Грінченко.—„Этн. мат.", I—II, ст. 111.

[4]) Сочиненія Гоголя, т. I, ст. 403.

але таке приготовленне тільки б зменшило вражінне жаху, що в данному разї головне для художника. І те, що Вій має „характеръ слѣпой силы и равнодушія судьбы“ [1]), се тільки на руку художникови: нечулий образ в розпал великого напруження викликає далеко більший ефект, нїж повний руху образ, як от гноми та відьма. Жахливе завше виграє, коли побільшуємо контрасти, нїж коли їх зменшуємо; се мав на оцї Гоголь, коли ставив Брута оден на оден проти всїх жахів, не посилаючи йому жадної запомоги і утворюючи тим надто траґічний стан.

Людові оповідання роблять не те: по-перше — всї вони виходять на добре, по-друге — подаєть ся запомога чи дїдом, бабою, чи другою відьмою, які провід дають хлопцеви в церкві, по-трете — там завше побільшують ся охоронні засоби,— все те, звичайно, зменшує вражінне, що зовсїм не на користь Гоголеви. Він завше пильнує побільшити як комічний так і траґічний елемент і тому ми можемо думати, що він свідомо викинув непотрібні йому подробицї, що певно були і в його час, бо зберегли ся вони ще й тепер по всїх варіянтах, навіть на тих, на яких, можна гадати, був вплив самого „Вія“. Але кажемо знову, що ми не беремось встановити причинову залежність між людовими джерелами і „Вієм“, в головному сюжетї залежність сю і без того знати, а збіги в подробицях та дрібницях можна довести чи то впливом людових оповідань на „Вія“, чи то навпаки — впливом „Вія“ на людові перекази, чи то однаковістю людового ґенія з ґенієм Гоголївим, що міг й несвідомо дати людові образи і змалюванне їх, бо з дитячих років виховував ся на їх і досконально знав людову українську мову. Вірнїйше допустити вплив всїх отих факторів, з перемогою першого і останнього.

V.

На основі зроблених паралель можна встановити, що Гоголь брав окремі сюжети, мотиви, образи демонїчного характеру з української демонольоґії; що він так орґанїчно перетворював їх в своїй свідомости, що їх насилу можна

[1]) „Кіевск. Стар.“ р. 1896, кн. IX, Милорадович: „Къ вопросу объ источникахъ «Вія»“, ст. 309.

відрізнити з його оповідань; що в виборі тих сюжетів він виявив велике артистичне почутте, розроблюючи найбільше захоплюючі, комічні чи поетичні образи та мотиви. Він ставив ся до їх вільно, як артиста, що до зовнїшнього змалювання, проте заховуючи головний зміст, окремі факти людових переказів. Сміло можна сказати, що він більш-менш ретельно додержав людового змалювання демонїчних образів і сливе вичерпав їх, що до кількости. Перед нами проходить низка образів: і чорти, і відьми, і чарівники і русалки; перед нами низка малюнків з чортячого життя: шабаш відьом, їздіннє їх та чортів, зачаровані місця та скарби, добуваннє папороти, чортяче піддурюваннє і низка інших малюнків то поетичних, то страшних, то смішних. Творючи образи й малюнки, Гоголь пильнує побільшити вражіннє, дати певний ефект, добіраючи сильні й типові порівнання, покрити певним кольоритом, який часом буває постільки густий та міцний, що робить стихійне вражіннє чогось безпосереднього, надзвичайно близького до природи. Деякі місця, особливо місця, де змальовуєть ся почутте жаху, що поволї все збільшуєть ся, відзначають ся великою драматичною силою; властива прикмета її часом — домішка комічного елементу, що надає жизненного кольору найнеможливійшим положенням і станам.

Коли взяти за вихідний пункт людову творчість і порівняти її з тим, що дає Гоголь, то ми побачимо з одного боку — простенькі оповідання, що зазначають пасмо фактів, не маючи артистичної цїли; оповідання, що вистерегають ся порівнань, епітетів, метафор, що держать ся життьової правди, що не мають на оцї викликати в читачеви відповідного настрію. Се загальний характер людових переказів, переказів епічної, обєктивної творчости; як коли й роблять вражіннє страшного, то не навмисне, а тільки через справжнє почутте жаху, що було, переживаючи даний факт. Як особистий артиста, Гоголь має на оцї й артистичність: згущує фарби, навмисне побільшує вражіннє, надає з'яві мальовність, яскраву наочність та образовість. Ради правди змалювання він не гордує грубими, різкими, бридкими рисами, він не скрашає їх, бо більше чуткий до життьової правди, нїж до краси; от в сьому його творчість однакова з творчістю людовою.

Бажаної образовости він доходить через типові стилїстичні засоби й властивости, до яких ми зараз і звертаемось.

VI.

В часи творіння „Вечерів“ стиль Гоголїв ще не всталив ся, в ньому можна зазначити три основні тенденції: романтичну, сентиментальну і реальну. Ті місця, де переважають перші дві тенденції, найслабійші, що до стилю, бо Гоголь не знайшов ще теї форми, що найбільше відповідає його талану, себ то форми переважно художника-реалїсти. Реалїстична тенденція переважує в описах справжнього життя і звичайних людей. Сентиментальна — в описах молодїжі і лїричного запалу з приводу української природи. Сама ж природа та фантастичний елемент змальовуеть ся стилем романтиків, з риторикою, гучними фразами, побільшенями. Звідси неясність і невиразність, робленність і неприродність порівнань, метафор, малюнків. Звичайно, того, що кажемо, не можна сказати про все: подибують ся місця, що вільні від такої хиби, особливо в опов. „Вій“ та „Страшная месть“, але перші твори, з окрема „Вечеръ накануне Ивана Купалы“, надто вже хиблять, що до всяких побільшень і грубости порівнань.

Порівнюючи перші й останні редакції, можна встановити, що Гоголь, описуючи страшне, перероблював його, скорочуючи й змягчуючи вирази. Напр., те місце, де о. Афанасій взяв ся навчати Басаврюка і одержує його відповідь, в першій редакції було так: „Послушай, батюшка!“ зарычалъ онъ своимъ бычачьимъ голосомъ: чѣмъ тебѣ мѣшаться въ чужія дѣла, знай-ка лучше свое, а не то будь я такой же, какъ ты бородатый козелъ, если твоя рѣчистая глотка не будетъ заколочена горячею кутьею“ [1]). Остання редакція скорочує всю відповідь і змягчує міцні вирази. „Слушай, паноче! загремѣлъ онъ ему въ отвѣтъ: „знай лучше свое дѣло, чѣмъ мѣшаться въ чужія, если не хочешь, чтобы козлиное горло твое было залѣплено горячею кутьею“ [2]). Відкинено бичачий голос і порівнане з бородатим козлом, проте все таки Басаврюк не мовчить, а гремить диким голо-

---

[1]) Сочиненія Гоголя, т. I, Примітки редакторові й варіянти ст. 518.
[2]) Сочин. Гоголя, т. I, ст. 39.

сом і в інших випадках: „А что ты обѣщалъ за дѣвушку?"... грянулъ Басаврюкъ и словно пулю посадилъ ему въ спину" [1]). Описуючи фантастичне, страшне, Гоголь надто пересолює, а пізнійше він одразу знаходив відповідної форми і сливе що й не робив великих поправок, виключаючи „Вія", що підляг пильному переробленню, що до фантастики.

Загальною рисою всїх поправок було те, що він не зміцняв першої редакції, а ослабляв, змягчав, вигладжував нерівности. Бувало, йому не зразу давав ся сильний образ, він перебірав низку порівнань і епітетів, поки не доходив того, що одним словом віддавав те, що ранїйше було висловлено декількома словами. Напр.: 1) „Вѣдьма, вцѣпившись руками за обезглавленный трупъ, пила кровь изъ него". 2) „А гнусная вѣдьма, вцѣпившись руками за обезглавленный трупъ, съ жадностью пила изъ него кровь". 3) „Вѣдьма, вцѣпившись руками въ обезглавленный трупъ, какъ волкъ, пила изъ него кровь". Останне порівнанне —„какъ волкъ" містить в собі розумінне пожадливости і взагалї дає неприємний образ,— через його Гоголь досяг, чого бажав: повної згоди між формою та змістом. Стилїстичне завданне Гоголїве — досягти ясности, точности, яскравости мови своеї, особливо щоб була вона виразною і міцною. Досягає він того марудною і дрібною працею над формою і стилем, заміною одних виразів на другі, пильнуючи дослїдити невпіймані відтїнки й прикмети. Напр., він пише: „какъ всѣ чудища выскалили зубы и подняли смѣхъ"; спершу тут було мало відповідне слово „чудовища", що має відтїнок ґрандіозности й жаху, тодї як Гоголеви потрібно було збірної назви, і він замінив одне слово другим, більше відповідним. Надто далекі порівнання, особливо абстракційні, він замінював близькими і конкретними, напр. вії панночки-відьми „были длинны, какъ мечтанія"— порівнанне, що власно вїчого не каже через свою абстрактність і далечінь, Гоголь замінив його: вії „длинныя какъ стрѣлы" [2]).

Буває, що Гоголь робить цїлу низку стилїстичних поправок, щоб намалювати чудовий образ, зробити його жизненним, конкретним і виразним, проте се не вдаєть ся йому,

---

[1]) Ibid., ст. 45.

[2]) Сочин. Гоголя, т. I, ст. 89.

особливо, коли описує жінок. Низкою гармонїйних і виразних порівнань він будить почутте, але неясне, неозначене, прозоре, бо самий образ без змісту й без життя, коли він пояснюеть ся надто далекими, останнїми порівнаннями й епітетами. Напр., описує він лице панночки-відьми: „чело у нея нѣжное, какъ мѣлъ, какъ серебро... брови—ночь среди солнечнаго дня... уста — рубины, готовыя усмѣхнуться смѣхомъ блаженства, потокомъ радости“... і т. д. [1]). Набіранне слів — і жадного образу, тільки невпійманий нарис. В першій редакції опис сей ще більше ростягнений і водянистий, і ефектний мент, коли Брут пізнає в небіжчиці заїзджену ним відьму, цїлком пропадає: по-перше, через занадто вже швидкий перехід від одної низки фактів до другої, слабко й невиразно з'язаної з першою низкою, а по-друге — через розволіклість психольоґічного змалювання враження. Ми читаємо: „рубины устъ ея, казалось, прикипали кровью къ самому сердцу. „Это та самая вѣдьма, которую я прибилъ!“ воскликнулъ онъ, вглядѣвшись, въ ужасѣ“ [2]). В останній редакції вставлено проміжну фразу, що готує нас до ефекту раптового жаху: „Вдругъ что-то страшно знакомое показалось въ лицѣ ея. „Вѣдьма!“ воскликнулъ онъ не своимъ голосомъ, отвелъ глаза въ сторону, поблѣднѣлъ весь и сталъ читать свои молитвы“ [3]). В данному разї Гоголь має на оцї завданне драматурґове — він пильнує підготовити певне враженне, зробити його більше правдивим, жизненним.

Його загальний нахил, описуючи фантастичне, надто густо класти фарби, давати надто багато простору своїй фантазії, ніде не проявив ся так виразно, як в описови трох страшних ночей, що Хома перебув їх у церкві. Зазначений нами драматизм дії, що все росте та росте, трудно давав ся Гоголеви. Спершу всї три ночі сливе однаково багаті на страшне, в їх просто накидано дивовижних образів, що грають пасивну ролю і не дають зростати жахови; уяву захоплено, заплутано тими образами, вони чавлять його, перешкоджають орієнтуватись і пильнувати самої дії. Тут виявляеть ся звичайна Гоголїва хиба: ради опису він нехтує головною думкою і звертає в бік.

---

1) Ibid., 387 ст.
2) Ibid., ст. 696, примітки.
3) Ibid., ст. 387.

Але поволї, багато скорочуючи, він досяг, чого бажав. Занадто докладний розвій думки, занадта фантастика, нарешті занадте уживанне на зле власного слова, уяви й уваги читача, — от головна Гоголїва хиба, коли він описує фантастичне. Занадтий захват до слова завше шкодить думцї і крім того губить силу образовости, надто коли за авторовими словами не знати жаху, що він сам порежив, і читач лишаеть ся холодним і байдужим. Коротко кажучи, — стилїстичні поправки Гоголїві — се здебільшого змягченне форми в змалюваннї фантастичного елементу, підбіранне найточнїйших, найближчих і більш конкретних порівнань і епітетів. Головне завданне його — досягти повної згоди між формою та думкою, виробити міцний, виразний, ясний і точний язик і стиль. Головне артистичне завданне Гоголїве, малюючи фантастичне, — збудити в читачеви експресівні естетичні емоції, найінтенсівнїйші і більше захоплюючі в страшному, найсмішнїйші — в комічному.

VII.

Чортячий елемент Гоголь вносить і в свій стиль, що багатий міцними словами з назвою чорта, в данному разї се вже не стиль, а жарґон, при тому жарґон з цїлком людовим намастом. Народня мова, вирази, вірування були конечною умовою поетичної творчости Гоголївої, письменника, що найвиразнїйше показав взайомини власного і людового ґенія й творчости. Сї вирази з назвою чорта — міцна стилїстична приправа; Гоголь уживає її, коли описує життьові прості й природні випадки і відносини, або там, де роздратований чоловік, не володїючи собою, з пересердя пускає міцне слівце, на їх надто багата мова голови (з „Майскої ночи“).

Серед сих міцних слівець есть довга низка українських, як от: „стара, як біс“, „чорт-ма“, „як у кого чорт-ма клепки в голові“ і т. и., але взагалї Гоголь свідомо й навмисне вистерегав ся українїзмів, лишаючи тільки найхарактернїйші й більш типові вирази, що на московській мові втратили б увесь свій смак. На кожному кроцї ми знаходимо такі вирази, як от: „лукавый дернулъ“, „сатана вмѣшался“, „чуръ меня“, „сатана“, „чортова баба“, „кой чортъ“ і т. д. Гоголь — справжнїй артиста, що до підбірання міцних

слївець з справжнім людовим намастом, напр., ми читаємо такі ось імпровізації: „чтобъ его, одноглазого чорта, возомъ переѣхало“, „вишь какъ растянулъ, вражій сынъ, сатана, дорогу!“, „Вишь, бѣсовское рожденіе! Я думаю, какой это шельма, какой это вывороченный дьяволъ строитъ шутки!“ і багато інш. Всі отсї вирази з назвою чорта надають жизненного реалїзму, природности і примитивної простоти; вони— ориґінальна, стилїстична властивість Гоголїва.

Його закохане до міцних і надто виразних форм досягає найбільшої повноти, коли він описує природу. Звичайний засіб артистичний — примушувати й природу брати участь в переживанні жаху і засіб сей Гоголь ще побільшує тим, що головну вагу кладе на психольоґічний стан людини, захопленої жахом. Спершу засіб сей йому не вдавав ся, знов таки через занадті побільшення, вживання на зле гіперболи,—і виходив неприродний малюнок. Наприклад, коли Петро відтяв голову Івасеви, навкруги загремів чортячий регіт; злякавшись, Петро кинув ся тікати: „Все покрылось передъ нимъ краснымъ свѣтомъ. Деревья всѣ въ крови, казалось, горѣли и стонали. Небо, раскалившись, дрожало... Огненныя пятна, что молніи, мерещились въ его глазахъ“ [1]). Вживане на зле червоного світу, неприродні образи й порівнання, — все се підіймає почутте, але не дає правдивого артистичного образу.

Але у його єсть низка інших описів, бездоганних, що до артистичної правдивости й закінченности, — він досягає того реалїзмом порівнань, термінами менше обєктивними і однаковими, а головне — простим і природним відношеннєм до природи. Ось як він описує їзду дїда в зачарований лїс: „Однакожъ, что-то подирало его по кожѣ, когда вступилъ онъ въ такую глухую ночь въ лѣсъ. Хоть бы звѣздочка на небѣ. Темно і глухо, какъ въ винномъ подвалѣ; только слышно было, что далеко-далеко вверху, надъ головою, холодный вѣтеръ гулялъ по верхушкамъ деревъ, и деревья, что охмѣлѣвшія казацкія головы, разгульно покачивались, шепоча листьями пьяную молвь“ [2]).

---

[1]) Ibid., ст. 86.
[2]) Ibid., ст. 86

Як визначний артиста, Гоголь пізнїйше навіть свій нахил до гіпербол і побільшень зумів вкласти в гармонїйні й природні розміри. Гіпербола, що не перечить розуму, завше збуджує велику естетичну емоцію, панує над нашою уявою, примушує серце тріпотїти, збільшує темп нашого життя. Звичайно, коли образ по істотї своїй страшний і міцний, то і знадвірня форма його повинна бути такою, — тодї гіпербола стає відповідною формою. Образ зрадника - чарівника, закоханого в рідну дочку, в душугуба, що вбив її чоловіка, онука і нарештї рідну її доньку, — образ сей страшний уже з свого нутрішнього змісту. І от душу сього запеклого грішника стискує жах, слїпий та страшний, і жене його, немов би коня, до схімника, щоб одержати відпуст гріхів: „ему чудилось, что все со всѣхъ сторонъ бѣжало ловить его: деревья, обступивши темнымъ лѣсомъ, и какъ будто живыя, кивая черными бородами и вытягивая длинныя вѣтви, силились задушить его; звѣзды, казалось, бѣжали впереди передъ нимъ, указывая всѣмъ на грѣшника; сама дорога, чудилось, мчалась по слѣдамъ его" [1]).

Сама іраціональність образів відповідає психольоґічному настрію чарівника, лишаеть ся якесь невиразне почутте, що бридкому й дивовижному немає місця в природї, воно — якась страшенна помилка, якась льоґічна суперечність. Се оден засіб, що ним Гоголь збуджує в читачеви емоцію жаху.

Другий засіб — писати душевний стан людини, перейнятої жахом. Петро, убивши брата своеї жінки, якось остовпів, забув все, що було з ним давнїйше і все намагав ся здумати, здичав цїлком, зробив ся страшним і нї кроку не відходив від мішків з золотом. Часто „дико подымается со своего мѣста"... „вперяетъ во что-то глаза свои"... „бѣшенство овладѣваетъ имъ; какъ полоумный, грызетъ и кусаетъ себѣ руки и въ досадѣ рветъ клоками волоса"...[2]). Сей стан психольоґічний підказує Гоголеви Тик своїми „Чарами кохання", де головний герой, побачивши злочин, теж все забув і раптово згадав, угледївши червону жінку [3]). І Петро,

[1]) Ibid., ст. 178.
[2]) Сочин. Гоголя, т. I, ст. 49.
[3]) „Галатея" № 11, ст. 183—185.

тільки пізнав в новій гості відому чарівницю, „вдругъ весь задрожалъ, какъ на плахѣ; волосы поднялись горою... и онъ засмѣялся такимъ хохотомъ, что страхъ врѣзался въ сердце Педорки“ [1]).

Перед нас знову роблений, риторичний стиль, повний крайностій, неподобностій і побільшень; се тому, що автор тут підлягає впливови Тика, у якого бачимо низку неприродно-фантастичних малюнків, окреслених таким само стилем, як і в Гоголя. Взагалї, Гоголеви не вдаеть ся психольоґія людини, захопленої жахом, тут він нечемний, примітивний, не йде вище народнього змалювання. Подамо низку паралель: от перед нами чарівник, захоплений жахом: „дыбомъ поднялись волоса на головѣ колдуна. Дико закричалъ онъ и заплакалъ, какъ изступленный“ [2]); а от і народнїй образ: „волóски стáнули ми дубом на голові“... [3]). А деколи перед нас загальна фраза, як от: „страхъ и холодъ прорѣзался въ казацкія жилы“ [4]), „у дѣда на душѣ захолонуло“ [5]), „морозъ пошелъ у него по кожѣ“ [6]). Так само й народ малює своє вражіннє чи вірнїйше почуттє жаху: „холод піде по всьому тїлї... а мороз у мене так і ходить по шкурі“ [7]).

Власно кажучи, психольоґії жаху немає у Гоголя: артиста напрочуд, він в той же час неважний психольоґ, звичайно, кажемо се тільки що до змалювання стану жаху. Щоб довести нашу думку, можна зазначити оповіданнє Чехове — „Страхи“, де автор росповідає про той душевний стан, що охопив його, коли він запримітив невідомий огоньок на вершку дзвониці. Згадавши низку відповідних вияснень і переконавшись, що все то не те, він почув, як поволї опановує ним жах. „Меня охватило чувство одиночества, тоски и ужаса, точно меня противъ воли бросили въ эту большую, полную сумерекъ яму, гдѣ я одинъ на одинъ стоялъ съ колокольней, глядѣвшей на меня своимъ краснымъ глазомъ“ [8]).

---

1) Сочин. Гоголя, т. I, ст. 49.
2) Ibid., ст. 177.
3) „Етногр. Збірник“, т. XV, ст. 52.
4) Сочин. Гоголя, т. I, ст. 148.
5) Ibid., ст. 89.
6) Ibidem.
7) Грінченко — „Изъ устъ народа“, ст. 95.
8) Сочин. Чехова, виданнє Марксове, т. III, ст. 99.

Все тут дуже просте, правдиве, без реторичних фраз і шабльонових визначень, про те настільки правдиве, що кожний, хто перетерпів жах, впізнає те почутте, яке він пережив. А Гоголь, вдавшись в мельодраматичний тон і дозволивши занадту яскравість, вже тим самим зменшує вражінне, його страшне налякає хіба що дітей. Хиба ся з'ясовуеть ся і примитивним характером самого страшного і занадтим захватом Гоголївим, що до чистої форми, завданне його — зробити ефект, за яким не знати власної участи авторової, жаху, що він сам переживає чи пережив колись. Тоді як стиль завше в великій залежности від того, що сам пережив, передумав, чи просто бачив, — в таких випадках він завше більше індивідуальний й природний, ніж коли людина пише по власній фантазії. Гоголь сам запевняв, що йому гарно вдавало ся тільки те, що власно бачив він в життї, а відьом та чортїв бачити не доводилось, не доводилось й переживати певного почуття від сього знайомства, — звичайно, що він і не міг надати їм жизненних, реальних і природних форм. Проте т і л ь к и сї форми йому і вдавались, а абстрактну і фантастичну думку він не міг одягти в відповідну форму, бо в його переважає не уява й розум, а спостережливість, артистична вражливість до комічних сторін життя. От чому комічний чорт у його вище суворого й страшного, сцена гри в пеклї з чортами вище, що до артистичности, убивства чарівником святого схімника. Де Гоголь до фантастики вносить риси справжнього життя, юмористичний елемент, — то найкращі місця, що до артистичности.

Ітак, треба признати, що в змалюванні фантастичного елементу Гоголь не стільки великий, як нам описує життьові, реальні з'явища. Головна хиба — занадта яскравість, докінченність фантастики, що й страшна тільки своєю таємничістю, незрозумілістю. Обвинувачувати в тім Гоголя не можна, бо він, стоючи на поглядї народньої демонольоґії, але сам, звичайно, не ймучи їй віри, давав таким чином тільки чисту фантазію, що вже з того одного не може бути глибокою й серйозною.

VIII.

В „Вечерах“ та в „Миргороді“ фантастика грає визначну ролю, починаючи від дрібних витворків чортячих і

кінчаючи суворими життьовими уроками і навіть смертю тих, хто з ними з'язав ся. Так пропадає Петро, Хома Брут, страшною смертю гине чарівник, перед тим убивши дочку, зятя і їх сина, чорт і панночка-відьма постановляють долю молодих дружин, не кажучи вже про дрібні каверзи нечистої сили. Темний, таємничий мир злих сил втручаєть ся в життє людей, панує нею і часом й цілком перериває її,— певно є якась там таємнича причінність з миром з'явищ, що ховаєть ся за звичайними причинами. Гоголь бачив, розумів і рахував ся з сею причинністю, але не додержав основного характеру фантастичного — його невизначеної невпійманности. Великі артисти фантастичний елемент малюють тільки в загальних рисах, елемент сей тільки натякає на іншу підкладку життьових випадків. Сей елемент звичайно буває страшним як раз своєю невиразністю і судьбовою владою над долею людей.

Одне з перших „віршів в прозї“ Тургеневих дуже влучно малює сей стан; там росповідаєть ся про одну бабу, що крок за кроком слїдкує за чоловіком і пхає його до могили. Се маленька, горбата, закутана в сїрі шамаття баба, зо зморщеним і жовтим видом, до того ще слїпа, вона йде, крадучись, легенькими й розмірними кроками, вона невпійманно стежить, примушує коритись собі, вона... штовхає до могили... „Я круто поворачиваю назадъ. Старуха опять передо мной... но она видитъ! Она смотритъ на меня большими, злыми, зловѣщими глазами... глазами хищной птицы... я надвигаюсь къ ея лицу, къ ея глазамъ... опять та же тусклая плева, тотъ же слѣпой и тупой обликъ“ [1]). І не сховаєш ся від неї! Се — доля.

Перед нас широке поле, подорожнїй, баба, змальована цїлком реальною постатю, але з темною, страшною владаю над людиною. По частях — се низка щоденних образів, але в цїлому — перед нас загадкова й таємнича причінність, бо сї реальні образи до кінця не змальовано, вони на щось натякають, вказують на щось страшне і неминуче. От сеї основної умови страшного і нема у Гоголя, фантастика його скрізь виступає вже в занадто оголенім виглядї, занадто вже знати причину і наслїдок; от чому, не дивлючись

[1]) Сочин. Тургенєва, виданнє Марксове, т. IX, ст. 71.

на виразне змалюванне образів, ми не одержуємо враження страшного, як чогось невідомого, неминучого. Він дає низку виразних малюнків, але не примушує думати над ними, бо підкладка їх не глибока. Напр., описує він, як встають страшні мерці, — у першого з їх борода до пояса, на пальцях довгиленні пазури, тихо зняв він руки, пекельна мука скалїчила вид. „Душно мнѣ! душно"! простоналъ онъ дикимъ, нечеловѣческимъ голосомъ" [1]). Другий мертвець ще більше страшний, а третїй найстрашнїйший: „борода по самыя пяты; пальцы съ длинными когтями впились въ землю" [2]). Всї вони, стогнучи, підводять ся над землею і знову ховають ся в неї. Думка така, що прокльон стежить за всим родом грішника.

Перед нас низка анальоґічних образів, з однаковими рисами, занадто утрированими, враже́нне збільшуєть ся тільки через зовнїшню утрировку. Сила жаху повинна бути в нутрішньому змістї, що поволї все росте та росте, і в найширшій надвірній прояві, як се ми бачимо в вірші В. Соловева: „Колдунъ-камень", написанім сливе що на однакову тему і бездоганнім зо всїх боків.

Завданне кожного артисти, що працює над фантастичним елементом, — не робити його страшним або смішним, прекрасним чи бридким, а змалювати се фантастичне як живе, істотне, але за звичайною, життьовою поверховністю. У Гоголя ми сього не бачимо: його фантастика тільки артистичний аксесуар, оздобний матеріал для життьових подїй, хоч вона ото й кінчить сї подїї. Нема глибини думки, складовости замислу, нема артистичної рівноваги і пропорціональности. Багато занадто щиро домальовано до кінця і не досить тонко розвинено. Типова прикмета його фантастики — се комічний елемент, чого не бачимо в інших письменників, що розвивали фантастичні елементи.

---

[1]) Сочин. Гоголя, т. I, ст. 148.

[2]) Ibidem.

Змагання до унії руської церкви з Римом в роках 1498—1506 [1]).

Студія **Богдана Бучинського**.

VIII.

Сяк чи так арх. Йосиф став послом Йони в Царгород. Про посольство се маємо звістку в посланію руських князїв до царгородського патріарха. Згадане посланіє своїм роскладом (інвокація, потім виложене про що йде, і ще раз просьба, щоб сповнилось їх прошене), а також і зворотами стилїстичними та звістками про кривди православної віри нагадує так сильно т. зв. грамоту Місаїла, котру я приписую Йосифови, що я не вагаю ся бачити в Йосифі автора отсього посланія.

Посланіє отсе звучить в українськім перекладї ось як: „Здоровимо в імя Господнє того, що стоїть на першому місцї по чину архієрея великого Господа Бога Спасителя нашого Іисуса Христа, того що має власть рівну власти всїх учеників та апостолів Христових, що правдиво роздає власть відпускати гріхи. Здоровимо обручника східної християнської церкви, керманича її і синів її по всьому світови, світлий світильник православія, того що Богом натхнений втішає церков і її собор в теперішнїх бурях, що лагідно і справно приводить їх до тихого пристановища, того що щедро по світї розсилає усїм жерела живучих вод, найсвятїйшого, найчеснїйшого, найбільше з усїх благословенного, житем рівного ангелам, що володїє володарями і є батьком батьків, найсвятїйшого патріарха великого царгородського архієрея. Ми, сини і послушники твої, руські князї, що живемо під властю великого господаря, найяснїйшого пана Казимира, короля польського, великого князя литовського і руського, володаря земель, що їх і вимовити (усї) тяжко, ми що невідступно і до смерти з божою помочю держимо ся віри православної грецької, післали Вашій великій Святости чоло-

---

[1]) Див. кн. IV „Записок Українськ. Наук. Товариства в Київі".

битню голов наших з усїми чувствами тїл наших через посла. Доносимо Вашій Святости, що недавно перед сим волею Божою помер наш отець та вчитель, Вашої Святости сослужебник, благої памяти Симеон, київський митрополит, архиепископ всеї Руси, що престол київської митрополії не малий час був не занятий, що коли ми безустанними та пильними просьбами упросили нашого господара, щоб наказав вибрати гідного настоятеля престолу київського і всеї Руси, його величество, нами упрошений, наказав те. І так потім як багато сьмо шукали по всїх краях держави нашого володаря, по багатьох днях знайшли ми мужа святого, що заслугує на довіре, що знає розумно правити християнством, що добре знає ся на Святому Письмі, що иншим може стати в пригодї, що може боронити ся проти тим, що проти нашому законови виступають і позатикати їм уста, Йону, полоцького архиепископа. Згаданий епископ дуже сього не хотїв, казав, що не варт того, та за розказом нашого господара, ледви умолений моленем і просьбами вперед нашими, а також і всього духовенства і посполитого народу, згодив ся на І тепер згаданий пан наш Йона архиепископ, на підставі дозволу господаря нашого його величества короля, з листами його величества післав до Вашої Святости, яко до батька батьків, а того що всюди роздає благословене, свого посла, мужа вибраного чесного Йосифа, архимандрита і настоятеля монастира Св. Тройцї в Слуцьку, просячи благословеня від Вашої Святости — як про те довідає ся Ваша Святість з листів нашого господаря та з промови того посла. Ми всї, котрих іменем се написане і буде говорити ся, весь собор, від малого до великого, ми руські сини, Вам послушні сини Вашої пастви, православія та уряду грецької церкви, шлемо до Вашої Святости нашу молитву і просьбу, хай Ваша Святість, щоб нас утвердити, з огляду на тих, що кривдять нас у вірі,—хай не зволїкає дати милосердно нашому отцеви з рук своїх духовний меч, котрим би боронив нас, що добро робимо, а злих поборювати Величество Вашої Святости знає само, що ми всї в краях держави нашого господаря, великого Князївства Литовського і Руського, з цїлого серця, коли побачимо дар і благословеніе Вашої Святости, будемо радувати ся та хвалити щедроту та милосердну доброту серця Вашої Святости. А що, очевидно, Ваш сослужитель, а наш отець не може власною особою туди піти, зверни, Святителю,

щирим серцем та покірним, а мудрим умом увагу на се коротке та нерозумне наше письмо, нашою просьбою та мольбою не погордуй, але прийми перед усїми о Ісусї Христї, о Господї нашім, йому ж хай буде слава з Отцем і Святим Духом. Амінь“ [1]).

Місія Йосифова вдала ся, Йона став митрополитом [2]). Підчас свого перебуваня в Царгородї, Йосиф мусїв бачити невідрадне положене Царгородського патриарха, хто знає, чи помічення там починені не вплинули на його пізнїйші змаганя до унїї так, як подоріж Мелетія Смотрицького на Схід [3]).

По своїм повороті з Царгороду Йосиф перебуває у Слуцьку мабуть тільки дуже короткий час: великий „воздух“, котрий він привіз із Царгороду, остав ся недоробленим. Успішний результат його місії в Царгород мусїв звернути на нього увагу наших церковних кругів та литовського правительства, і Йосиф стає епископом смоленським. Яко епископ - номінат він віддає в руки княгинї Анни манастир слуцький з його усїм майном і спішить у Смоленськ. Висвятив його таки той самий Йона Глезн, в котрого справі він ходив у Царгород. Часу, в котрім Йосиф став епископом смоленським, докладно означити не можна, але зовсїм певно, що став він епископом смоленським і заняв катедру ще заздалегідь перед смертю короля Казимира: „..перьво сего многокроть жаловали отцу нашому, королю его милости, и намъ, какъ сѣли есмо на отчинѣ нашой на великомъ княжьствѣ Литовскомъ, староста мѣста Смоленского и вси мѣщане, на владыку смоленского на Йосифа“, каже в. кн. Олександр в своїй грамотї, виданій у Витебську 17 марта 1497 р. [4]).

На катедрі смоленській остаєть ся Йосиф до кінця житя, а навіть коли став київським митрополїтом, він задержав таки смоленське владицтво і інтересував ся його маєтностями, як бачимо напр. з рішеня вел. кн. Олександра з 22 марта 1499 р. [5]).

Що можна б підчеркнути з дїяльности Йосифа на престолї смоленських владик? Я підчеркну отсї факти: його дїяльність кольонїзаторську, становище великого князя су-

---

[1]) Виленскій Археографическій Сборникъ, т. I, № а.

[2]) Ibidem т. VI, № IV, ст. 8 і 10.

[3]) Акты Западной Россіи, т. I, № 144.

[4]) Леонтович. Акты литовской метрики, т. I, відділ II, № 448, ст. 11.

проти нього, та прийняте в Смоленську нареченої вел. князя Олени Іванівни.

Йосиф, як тільки засїв на владичій катедрі, береть ся кольонїзувати владичі землї у Смоленську і через те входить в конфлїкт зі старостою смоленським та й всїми смоленськими міщанами [1]). Другу звістку про кольонїзацію земель владичих маємо про його маєтність в Чуриловичах на Горах: владика війшов через неї в конфлїкт з чотирома князями Горськими [2]). Великий князь рішає перший спір своєю грамотою з 17 марта 1497 р., виданою у Витебську: владика одержав церковний одруб, на Крилошовському кінцї, там позволив в. князь владицї посадити крім тих людей, що там до того часу сидїли, ще сто двадцять дворів людьми прихожими, Москвичами та Тверичами. Людей тих не могли судити княжі намісники смоленські, нї околничі, жадних пошлин з них не могли брати на себе, а тільки тодї, колиб на все місто наложили серебщизну, мали б і вони її платити. Але того самого дня виходить друга грамота вел. князя, що вдвоє збільшує те, що владика одержав першою грамотою. Вона видана на прошенє самого владики і позволяє йому „присадити" до тих людей по одному „сусїду", то значить по одному чоловікови з жінкою і дїтьми, наскільки се не буде шкідне для Смоленська. І другий конфлїкт поладнав в. князь своєю грамотою з 6 цвітня 1499 р. на користь епископа. В. князь наказав князям Горським, щоб нїяким чином не переступали тих границь, котрі положив поміж майном їх і владичим суд мировий; наказав їм не входити у владичі боброві гони і землї, не одняті рішенєм згаданого мирового суда; наказав їм посилати своїх людей на суд з людьми владичими, колиб люди владичні домагали ся суду; наказав їм помагати владицї при удержаню в добрім станї дороги від його двора з Чурилова і до Смоленська і не боронити йому вживати тої дороги. Нї князї, нї їх люди не можуть ходити „исповѣдную ѣсти" в инші епархії, а тільки в Смоленськ.

Сї прихильні рішеня вел. князя в користь владики мусять тим більше звертати на себе нашу увагу, що власне намісник смоленський Юрий Глїбович виступає в тій і другій справі, яко судя мировий, вибраний Горськими против-

[1]) Акты Западной Россіи, т. I, № 144.
[2]) Акты Западной Россіи, т. I, № 145.

никами Йосифа — і ще давнїйше в р. 1494 просив владика вел. князя Олександра, щоб Юрій Глїбович, смоленський намісник, „його людей церковних не судив нї радив“ [1]). М. Макарій зіставляє неприхильні рішеня в. кн. Олександра в справах, що доторкались нашої церкви, з прихильними рішенями його, не в користь смоленського владики; в. кн. Олександер взяв в своє подаване миколаївський монастир на Лучнї, золотоверхий михайлївський монастир у Київі, віддав двом жінкам світським держати два монастирі в Овручу, св. Пречистої та Йоакима і Анни, — а за те 17 марта 1497 р. видав згадані вже мною грамоти в справі кольонїзації земель владичих у Смоленську. 17 марта 1497 р. потвердив за владикою Йосифом право володїти землею в Чуриловичах і садити там же людей, 13 цвітня 1497 р. присудив в користь владики сад в Смоленську, котрий хотїв заняти один міщанин. М. Макарій з того здогадуеть ся про „особые виды“ в. кн. Олександра на владику Йосифа [2]). Автор „Исторіи русской церкви“ не добачив, що тодї жив ще митрополїт Макарій, що він зовсїм не думав умирати, бо як довідуємо ся він погиб 1 мая 1498 р., вбитий Татарами у селї Скриголові, на дорозї в Київ, куди їхав, щоб помогти церкві св. Софії, поруйновавій Татарами 1483 р.

Третїм інтересним для нас фактом буде, як я підчеркнув вище, прийняте, зготовлене Йосифом нареченій вел. князя. Переговори в справі подружа вел. кн. Олександра розпочав каштелян троіцький та намісник полоцький Ян Юревич Забере инський. Він післав з Полоцька 1492 р. 14 липня свого писаря Лаврина до московського воеводи у Великому Новгородї—Якова Захаревича і той згадав про евентуальне сватане вел. князем литовським Олени Івановни. Не діждавшись відповіди, Забереэинський шле ще одного чоловіка до Захаревича, а одного до князя Івана Юревича Патрікеева. Яков Захаревич віднїс ся в тій справі особисто до вел. князя Івана Василевича. Великий князь відповів 17 жовтня 1492 р.; він припоручив відповісти Якову Заберезинському, що про сватане буде можна тільки тодї говорити, коли настануть лїпші відносини між обома дер-

[1]) Акты Западной Россіи, т. I, № 118.
[2]) Макарій. Исторія русской церкви. т. IX, ст. 88.

жавами [1]). 4 падолиста 1492 р. приїхали у Москву литовські посли—маршалок і намісник мерецький Станислав Глїбович та писар Іван Владика,—вони мали заявити про те, що в. кн. Олександер війшов на престол в. князївства та пожалуватись за пограничні кривди. 5 падолиста вони в похмілю, на пиру згадали про сватанє. Коли посли проговорились зі сватанєм ще й 8 падолиста, князь казав боярам їх в тій справі запитати і вони 9 падолиста заявили, що се бажанє ради вел. князївства Литовського. Тодї казав в. князь Іван заявити послам литовським, що про сватанє може бути мова тільки тодї, коли між обома державами настане згода. Таку саму відповідь одержав Ян Заберезинський від Івана Юревича Патрікеєва [2]). На сїм переговори урвали ся на цїлий рік. В вереснї приїхав до Москви посол литовський— щоб одержати лист для литовських послів, аби могли приїхати на Москву і відїхати. 17 сїчня 1493 р. приїхали в Москву земський маршалок та воєвода троцький Петро Янович та староста жмудський Станислав Янович, при них намісник утенський Войтко Янович та писар Федько Григорєвич. 2 лютого 1494 р. на парадній авдієнції зажадали посли руки Олени Івановни для в. кн. Олександра. 5 лютого вперед зладили грамоту про згоду, а потім князь Іван Патрікеєв заявив литовським послам, що в. князь хоче видати свою дочку за в. кн. Олександра. І зараз, як каже сучасна записка першої посольської книги польського двора, „бояре говорили о законѣ о греческомъ и о римскомъ, чтобы великой княжнѣ въ томъ отъ ихъ государя неволи не было, была бы въ своемъ греческомъ законѣ. И они (литовські посли) молвили, что той неволѣ не быти, а наши головы въ томъ; а какъ будутъ послы отъ государя великого князя у нашего государя, и онъ на то и крѣпость учинитъ, что неволѣ не быти". 6 лютого відбули ся смотрини та заручини. Потім послам предложено проєкт грамоти, котру вел. князь Олександер мав видати Іванови. В нїй вел. князь литовський давав поруку: „а намъ его дочери не нудити къ римскому закону, дръжитъ свой греческій законъ" [3]). В мартї поїхало посольство московське у Литву, щоб бути присутним при присязї в. кн. Олександра на згоду та в справі

[1]) Сборникъ историческаго общества, т. XXXV, ст. 68—72. [2]) Ibid. ст. 74—79. [3]) Ibid. ст. 122—124, 133.

переговорів за сватане. 23 цвітня 1494 р. московським послам предложили грамоту Олександра — посли її не прийняли, бо в нїй були такі слова; „и намъ его дочки не нудити къ римскому закону, дръжати свой греческій законъ, а коли похочетъ своею волею приступити къ нашему римскому закону, то ей въ томъ воля“ [1]). 13 червня 1494 р. приїхав до Москви маршалок і намісник слонимський Ян Литавор Хребтович, посол литовський; йому 22 серпня 1494 року заявили, що Олександер тільки тоді одержить руку Олени, коли видасть таку грамоту, якої від нього жадає в. кн. московський. [2]) 26 жовтня видав в. кн. литовський як раз таку грамоту, якої домагав ся в. князь московський і її предложив 17 падолиста 1494 р. посол Олександра, писар Адам Якубович [3]).

Та цїла справа з грамотами поручними вказує, на мою думку, найкраще, що думка про унїю руської церкви з римом уступила тоді зовсїм з овиду московського та литовського правительства: в переговорах мова тільки про віру грецьку та віру латинську.

6 сїчня 1495 року приїхали в Москву посли литовські — каштелян виленський та намісник городенський кн. Окександер Юревич Ольшанський, каштелян троіцький, намісник полоцький Ян Юревич Заберезинський та намісник браславльський Юрій Зиновевич по велику княжну; 11 сїчня 1495 р. зажадав на авдієнції вел. князь від них, щоб вони передали в. кн. Олександрови його бажане, аби для в. кн. Олени збудували у княжому дворі церкву. 12 сїчня дав в. князь інструкцію своїм двом послам — князеви Семенови Івановичу Ряполовському та Михайлови Яковличу Русалцї, щоб вони жадали від Олександра, щоб він казав збудовати для Олени церкву при дворі та щоб в. княжна поступила до соборних церков у Смоленську та Полоцьку.

Олена покинула Москву 13 сїчня 1495 р. В Смоленську вийшли на 5 верств перед містом намісник тамошнїй, Юрій Глїбович та бояре і міщане смоленські. Перед катедральною церквою Пречистої зустрінув в. княжну Йосиф, владика смоленський, вийшов з хрестом та зі всїми священниками, поблагословив її хрестом, вона війшла в церкву, а владика

---

[1]) Ibid. ст. 143. [2]) Ibibem, стор. 150 і 151. [3]) Ibid. ст. 158, 159.

став правити молебень. Потім в. княжна поїхала на приготований для неї дворець, пани і бояре проводили її до світлиці і посол московський іменем вел. княжни трактував їх вином. На другий день вона слухала обідню, котру правив сам владика. Потім владика прийшов на дворець, призначений для вел. княжни, — вдарив чолом, приніс в дарунок золоту ікону з ланцухом, воплощене Пречистої. Велика княжна посадила його поза панами, котрі прийшли її поклонити ся; владиці подавав від неї вино кн. Семен Ряполовський, посол московський, що проводив Олену у Вільно, панам подавала вино сама велика княжна [1]).

Так само прийняв у себе в Полоцьку тамошній владика Лука — і так само вона його прийняла як Йосифа. Лука, владика полоцький, носив титул архієпископа, а з того факту, що з Йосифом так само поводились, як з полоцьким архієпископом, виводжу, що він тоді був в добрих зносинах з правительством московським, та що тоді ще воно зовсім його не підозрівало, що він промишляє про унію.

IX.

Отсими трома ґрупами фактів я вичерпав усе, що міг сказати про побут Йосифа на катедрі смоленський—оскільки він, побут, вяжеть ся з нашою темою.

1 мая 1497 р. погиб зовсім несподівано митрополит Макарій. Про його поставлене говорив я вже вище, тепер доторкну ся ще того питаня, які були відносини між ним і великокняжим литовським правительством? В поставленю Макарія взяли участь епископи з земель великого князївства литовського: володимирський, полоцький, турівський та луцький і як казали вони перед патріяршим послом, вони „не вирікали ся стародавніх звичаїв соборної царгородської церкви, але се зробили з потреби“; на потребу натискають і обі заяві патріяршого посла, переказані нам літописю. Отже була якась потреба, котрої не було за поставленя попереднього митрополита Йони, потреба, котра доторкалась тільки епископів з земель вел. князївства литовського, бо епископи з земель корони польської в отсім поставленю участи не брали. З того можемо зробити вивід. Над православною церквою у вел. князївстві Литовськім почали збірати

[1]) Сборникъ Историческаго Общества, т. XXXV.

ся якісь нам близче незвісні небезпечности. Великокняже правительство дало свою згоду на те, що вчинили епископи, але супротив Макарія воно мабуть було увесь час його побуту на митрополії неприхильно настроене. Виводжу се з того, що рішенем 5 лютого 1498 р. вел. князь Олександер касує усї ті зміни, які Макарій повводив в доходах митрополїта з виленського духовенства, на підставі зізнань тільки самих крильшан виленських, не згадуючи зовсїм про вислухане митрополичого намісника. Київський лїтописець в просторому „плачу" з нагоди смерти Макарія подає отсей характеристичний вислів: „Но не предай же насъ до конца имени твоего ради, да не рекоуть намъ супостати наши: где есть Богъ вашь, нань же оуповаете? Можешь, Владико, елико похощешь, помози намъ, яко низпадаемъ" [1]),

По наглїй смерти митрополїта взяв завідуване тої частини митрополії, що потягала за Новгородком литовським, Васіян, епископ туровопинський [2]); в тїй частинї, що потягала за Київом, ставив священників Васіян, епископ володимирський і берестейський [3]). Цїлїсїнький рік престол київської митрополії оставав ся незанятим, поки 30 мая 1498 р. великий князь Олександер не дав її разом з епископією смоленською Йосифови, епископови смоленському.

Чи в отсїй справі робив Йосиф якісь заходи?

В збірнику, писанім ріжними руками XVI та почасти XVII віку, маємо ісповідь віри, зложену Йосифом, владикою смоленським, котрий обіцює, що у всїм буде слїдувати та покоряти ся преосвященному господинови свому, архіепископови Царгорода, нового Рима, вселенському патріярхови Нїфонтови. Ісповідь віри кінчаеть ся словами: „ещежь исповѣдаю ся списаніемъ симъ, яжь не далъ есми ничого, про причетъ сея епископия, ни мѣнилъ есми дати никомужь что любо" [4]). Йосиф міг би був називати своїм „господином" царгородського патріярха не згадуючи київського митрополїта тільки тодї, коли престол київської митрополії був незанятий; се трапляло ся в тих часах, коли він був

---

[1]) Супрасльская рукопись, ст. 140.

[2]) Виленській Археографическій Сборникъ, т. VI, № 4.

[3]) Theiner. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae, т. II, № CCCVI, ст. 286.

[4]) Описаніе рукописей московской синодальной библіотеки, ч. II, т. III, ст. 768–769.

епископом смоленським двічі — по смерти Йони та по смерти Макарія. Ніфонт був патріярхом у Царгороді тричі: в роках 1486 — 1489, в роках 1497—1498 і в роції 1502 [1]). Отже історія віри припадає на час між 1 мая 1497 р., коли то погиб митрополїт Макарій, і 30 мая 1498 р., коли то Йосиф сам став митрополїтом. Отже Йосиф вважав за потрібне в тим часї заявити перед патріярхом, що він не дав анї навіть не думав дати нїкому чого небудь, щоб одержати своє смоленське владицтво. По 30-тим мая минає знов довший кусень часу, з котрого не маємо нїяких відомостей про Йосифа, поки він у другій половинї марта та першій половинї цвітня 1499 р. не зявив ся у Вильнї.

Великий князь був тодї для нього дуже добре настроєний: надаючи йому 26 марта 1499 р. деяких людей в смоленськім повітї, він виразно згадує, що він дає йому їх „за его вѣрную службу“ [2]). 20 марта 1499 р. видав великий князь для Йосифа грамоту, що потвержує ненарушимість церковного суду та церковного майна на основі т. зв. „Свитка Ярослава“.

По словам грамоти просив її потверженя Йосиф сам один, без инших епископів — потвержене видане для митрополїта і для всїх епископів великого князївства Литовського та земель руських. Митрополїт просив потверженя постанов „Свитка Ярослава“ тому, що князї і пани, воєводи, старости, намісники і тивуни великокняжі, державцї великокняжих городів, міст і волостей мішали ся до доходів церковних та до церковних судів і самі брали ся завідувати тими справами митрополїчими та епископськими.

Грамота великого князя має в собі шість точок: 1) митрополїт Йосиф та ті всї епископи, що під ним, і всї наступники митрополїта Йосифа мають судити і рядити християн грецького обряду, і всї дїла церковні завідувати, на основі „Свитка Ярослава“ на вічні часи. 2) Великий князь наказує духовним та світським князям і панам латинського обряду, воєводам, старостам і намісникам так грецького, як і римського обряду, тивунам і всїм урядникам та державцям по городах у великому князївстві, бурмістрам, війтам та райцям по містах великого князївства — тих, що від предків

[1]) Krumbacher. Geschichte der byzantinischen Literatur, ст. 1150.

[2]) Леонтовичъ. Акты литовской метрики, т. I, вип. 1, № 453.

великого князя здавна мають право магдебурське, і тих, що від нього самого те право одержали, і тих, які в будучности те право дістануть, щоб не завдавали кривди церкві, митрополїтови і епископам, не мішали ся в доходи церковні і у всї справи та суди їх духовні, бо великий князь наказав митрополїтови та епископам судити і рядити, завідувати справами церковними та людьми церковними, відповідно до давнього обичаю, по городах та містах. 3) Люди владичні та митрополичі, що сидять по містах великого князївства Литовського, що схотять займатись торговлею, ті мають по давньому платити разом з містом податки. 4) Коли князї і пани римського обряду мають в своїх маєтностях церкви грецького обряду, в котрих від давна має патронат митрополїт або владика, то і на будуче нехай митрополїт та владика задержуть в них свій патронат, але коли котра церква віддавна стоїть під патронатом державателя тої маєтности, то хай він і на будуче задержить свій патронат, а митрополїт даватиме своє благословене, але властитель не має права усунути священника з його церкви без слїдства та волї митрополїта. 5) Колиб поганьбив або побив руського священника який чоловік латинської або грецької віри, то митрополїт або епископ має тим дїлом заняти ся, бо воно належить під суд духовний. 6) Всї инші точки, що виписані у „Свитку Ярослава“ і отсїй грамотї, великий князь потверджує на вічність митрополїтови Йосифови, його наслїдникам та всїм епископам, що належать до його митрополії на вічність: вони мають ті дїла церковні справляти згідно з звичаями своєї церкви, по давньому.

Оцїнюючи зміст отсих точок, бачимо насамперед ті великі атрибути, які великий князь приписує авторитетови своєї власти: орґани великокняжого правительства не можуть мішатись до церковних справ: „бо єсмо приказали митрополиту и епископомъ судити и рядити, и дѣла духовные справовати, и люди церковные завѣдати, подлугъ давного обычая, по городомъ и по мѣстомъ нашимъ“. Митрополїт Йосиф, приймаючи так устилїзований акт, мусїв згодити ся на таке широке розуміне авторитету великокняжого правительства. По друге, бачимо тут консеквентне підчеркуване того, що з усїх точок того акту мають користати не тільки митрополїт, але й усї епископи. По трете, для оцїнки

обставин, посеред яких повстав отсей акт, важний той факт, що на нашому акті виступає, яко одинокий свідок, охмістр вел. княгині Войтїх Янович, ковенський намісник.

В отсїм актї, з 20 марта 1499 р., не згадує вел. князь про попереднї потверженя прав руської церкви і представляє цїлу справу так, що він перший потвержує отсї права. Між тим ми маємо грамоту короля Жиґимонта, видану на вальному соймі у Берестю 2 липня 1511 р., де згадують ся потверженя прав руської церкви, видані Витовтом, Казимиром та Олександром і подані точки друга, четверта і шоста грамоти Олександра 20 марта 1499 р. в дословнім виписї з отсеї грамоти. Як собі толкувати сю аномалїю? Чи прийняти, що ті грамоти Витовта та Казимира, предложені Жиґимонтови на соймі 1511 р. [1]), се були фальсіфікати, пороблені після того, як Олександер видав свою грамоту? Але час між р. 1499 і р. 1511 рішучо за короткий на се. Отже ми мусимо приняти, що Олександер, видаючи отсе потвержене прав руської церкви, навмисно не згадав про попереднї потверженя з боку Витовта і Казимира.

Найстарший з усїх відписів „Свитка Ярослава", що дістали ся до наших рук, се відпис його при копії грамоти вел. князя Олександра для полоцького архіепископа Луки, виданої 26 грудня 1503 р. [2]). Писаний, як каже його видавець в „Актахъ Западной Россії", на папері, дрібним та суцїльним курсивом, без знаків інтерпункції. Видавець згадує також про пізнїйші відписи [3]). Першу загалом звістку про „Свиток Ярослава" в руських землях вел. князївства Литовкого маємо в грамоті князя мстиславського Юрія Лингвеновича для монастиря св. Онуфрія у Мстиславлю, виданій в Мстиславлю 1443 р. В нїй читаємо: „А владичнымъ десятникомъ и городскимъ тыхъ людей монастырскихъ въ духовныхъ дѣлѣхъ не судить, а ни рядить, и дѣтскихъ не посылать и винъ не имать на владыку: што в свитку Ярославли стоитъ, судить и рядить и вины имать въ духовныхъ судїх на тыхъ людехъ монастырскихъ самому архимандриту, который будетъ служить у св. Онофрія" [4]).

---

[1]) Акты Западной Россіи, т. II, № 65.

[2]) Описаніе документовъ архива западнорусскихъ митрополитовъ, т. I, ст. 6.

[3]) Акты Западной Россіи, т. I, ст. 190.

[4]) Акты Западной Россіи, т. I, № 43.

З огляду на дуже короткий час між р. 1498 і 1503, не те, що оба акти видав один і той там великий князь, те, що при обох потверженях „Свитка Ярослава“ свідчить один і той сам свідок, можемо бачити в тексті при грамоті з 1503 р. текст, анальоґічний з текстом потверженим грамотою з 1499 р. Коли порівняемо той текст з текстом т. зв. „Устава Ярослава“ — про котрий першу звістку маємо з першої четвертини XV ст., то побачимо, що спільні точки поміж „Свитком“ і „Уставом“ такі: „Свиток“ і „Устав“ вяжуть факт наданя прав кн. Ярославом, з митрополїтом Іларіоном [1]. Оба вони покликують ся на правила, оба вони займають ся карами за біґамію та „блуд“. Зовсїм нема в „Уставі Ярослава“ отсих чотирох точок „Свитка“: 1) Всї епископи мають слухати київського митрополїта у всїм, за непослух будуть покарані втратою свого сана та прогнанем з престола, князї, бояре та судї не можуть тому супротивляти ся, під карою на соборну київську церков двох тисяч рублїв широких грошей. 2) Всї священики мають слухати митрополїта і епископів своїх, а нїхто з князїв та бояр не може заступати ся за священиком перед його епископом під карою тисячі рублїв широких грошей на церкву соборну свого епископа і втрати ктиторства. 3) Митрополїт і епископи, кождий у своїй діецезії, можуть слати своїх посланців, щоб шукати за безправними сопружествами та „блудом“ та направляти ті обставини. 4) Церков судить еретиків.

X.

Які причини спонукали вел. князя видати акт з 20 марта 1499 р.? Як раз з тих часів маємо першу звістку про дїяльність Иосифа в користь унії — отже зовсїм оправданим буде домисел, що великий князь видав отсей акт, щоб собі позискати Йосифа.

Що спонукало великого князя до того?

З цвітня 1503 р. заявили посли короля польського та великого князя литовського Олександра, Петро Мишковський, воевода ленчицький, та Станїслав Глїбович, маршалок вел. князя, та полоцький намісник у Москві перед Іваном

[1]) Годить ся замітити, що одна версія „Устава“ зовсїм не згадує про Іларіона. Голубинскій —„Исторія русской церкви“, т. I. ст. 629, 630.

Василевичем: „Тодї, коли ще наш володар був великим князем, св. отець папа багато разів слав до нього, та напоминав, щоб він привів нашу володарину, свою жену, в послух церкві римській, і наш володар в тій справі взяв ся до великого труду і працї, шлючи своїх послів до св. отця папи в Рим і там так тим дїлом завідуючи, щоб не провинитись проти тебе, свого брата і тестя". Отсю заяву послів доповняє заява Петра Мишковського, зложена 2 цвітня 1503 р.: „ще тодї, коли наш володар був на великому князївстві литовськім, св. отець папа присилав до нього свого посла, щоб він велїв вел. княгинї своїй бути послушною папі і ходити до римського костелу". [1]) Отже папа виступив з жаданем, щоб Олена не тільки признала зверхність папи, але щоб приняла римський католицизм — так толкую я собі жадане, щоб вона ходила до латинської церкви. Що з початку дїйсно була актуальною справа переходу Олени на латиньство, се виходить по моїй думцї з того, що, по словам хронїки Яна з Коморова, цїла діскусія про те, чи хрестити в друге людей, що з грецького обряду переходять на латинський, чи нї, завела ся наслїдком оженeня Олександра з Оленою [2]).

Чи папа висилав одного посла, чи більше — того рішити не можна, обі заяві на тій точцї собі рішучо противлять ся.

Коли виступив папа зі своїм домаганем перед правительством литовським? Як я вище казав, першу звістку про фактичні кроки Йосифа в справі унії ми маємо аж з першої половини 1499 р. По смерти Макарія престол київської митрополії необсаджений цїлий рік — так що можна було б додумувати ся, що папа виступив з отсими своїми жаданями аж 1498 р., принаймні — що 1498 р. рішилось литовське правительство зробити заходи в справі унії, бо колиб воно рішилось на се давнїйше, то не оставляло-би цїлий рік митрополію необсаженою. По вислову московських лїтописцїв, само іменоване Йосифа стало ся на те, аби його прихилити до того, щоб він взяв ся відводити велику княгиню і Русинів у великому князївстві Литовськім від православія [3]).

[1]) Сборникъ историческаго общества, т. XXXV, ст. 407

[2]) Monumenta Poloniae historica, т. V, ст. 264.

[3]) Полное собраніе русскихъ лѣтописей, т. VI, ст. 45

Отже інїціатива вийшла від папи. Папа домагав ся переходу Олени на латинство — литовське правительство вибрало дорогу посередну — унїю.

Що перша наша звістка належить до змагань прихилити Олену до унїї, а не до змагання перевести її на латинство — на се, по моїй думцї, вказує той факт, що там згаданий, яко оден з головних дїячів, Йосиф. Колиб хотїли Олену перевести на латинство, то він був би тут нї при чому. Згадана звістка — се лист, котрий московський намісник у Вязьмі, князь Борис Михайлович Оболенський одержав від Федора Шестакова. Федір Шестаков — се був дворянин вел. князя литовського, він був в зносинах з митрополїтом Йосифом [1]). У московського правительства мав він чимале значіне: до його грамоти, що прийшла у Вязьму без підпису, прибиває намісник вяземській власну печать, а великій князь московський зараз, як він її одержав, шле посла на Литву. Грамота отся не має нї дати, нї місця, де її писали, але з того, що великий князь литовський від 12 марта 1499 р. сидїв без перерви у Вильнї, можемо приймати, що вона писана також у Вильнї, з того, що вона йшла через руки, доки дістала ся в руки вяземського намісника, а доперва від нього одержало її московське правительство, можна приняти, що довший час минув від часу її написаня. Зміст її ось такий: „Мому панови, князеви Борисови Михайловичеви. Тут у нас настала велика боротьба поміж латинянами й людьми нашої віри : діявол ввійшов в нашого владику смоленського і разом з Сопігою, відступником нашої віри, він виступає проти віри православної, і великий князь силував нашу володарину, велику княгиню Олену, щоб приняла прокляту латинську віру. І Бог навчив нашу володарину, та памятала на науку володаря свого батька. І вона відповіла так: „памятаєш, володарю, як ти говорив з володарем батьком моїм ; і я, володарю, без волї господаря отца свого не можу того вчинити, а пішлю до володаря отца мого, як мене научить. Та й усїх наших христіян православних хотять відвести. Тому то наша Русь ворогує з Литвою. Ти би післав отсей лист до великого князя, а він сам то зрозуміє. Більше писати не смію, колиб можна з ким се передати“ [2]).

[1]) Леонтович; „Акты Литовськой Метрики“, т. I, 6, II, № 448, ст. 11.

[2]) Сборникъ историческаго общества, т. XXXV, ст. 273, 274.

Щоб відповідно оцінити, як супроти того листу поступило собі правительство московське, мушу оглянути відносини поміж обома правительствами на пару літ перед тим. Коли поміж Іваном та Олександром прийшло до згоди 5 лютого 1494 р., за Москвою оставлено великий Новгород, Псков, Твер, округ холмський, володіне Бориса Василевича, Ржев та Вязму, Олексин, Тїшилів, Рославль, Венев, Мстиславль, Торусу, Оболенськ, Козельск, Людимськ, Серенськ; до великого князївства московського мали далї потягати князї Новосильські, Одоєвські, Воротинські, Перемишльські, Білевські, трох князїв Мезоцьких та князь Мещерський. Отже трактат не тільки ґарантував Москві її давнї здобутки, але і її останнї прибутки: волости кн. Новосильських, Одоєвських, Воротинських, Перемишльських, Білевських, Мезецьких. За Литвою оставали ся: Смоленськ, Любушеськ, Мценськ, Бранськ, Серпейськ, Лучин, Мосальск, Дмитровськ, Жулин, Лигино, Залидов, Бишковицї та Опаков. Обі держави обіцювали собі поміч проти всякого ворога, особливо проти Татар [1]). Грамота перемирна, видана з боку Олександра, затитулувала Івана „государемъ всея Русіи“.

Та вже зараз по шлюбі Олени з Олександром вийшли ріжнорідні непорозуміня: перед литовським послом Станїславом Петрашковичем, маршалком і намісником лїдським, жалували ся в маю 1495 р. в імени вел. князя московського, що Олену не вітали так, як умовились, що Олександер нехоче вибудувати для Олени грецької церкви на дворі, що московським боярам та людям, що живуть при великій княжнї, дїють ся кривди, що титул в. князя московського не так писаний, як треба, щоб не згадувати вже про ріжнї пограничні дїла [2]). Потім намісник київський задержав посла, що йшов від турецького султана до Івана Василевича, а коли московський посол явив ся в Литві — турецький посол вже давно кинув Київ і вернув ся в свояси [3]). Інцідент з турецьким послом відбив ся некорисно на дальших переговорах між Литвою й Москвою: посольство литовське, писарем Федором Григоревичем, домагало ся, щоб великий князь для рішеня пограничних обид вислав своїх від-

---

[1]) Сборникъ историческаго общества, т. XXXV, ст. 125—128, 129—132. [2]) Ibidem, ст. 191—193. [3]) Ibid., ст. 213, 215.

поручників на пограничний зїзд та подавало вияснення в справі будови грецької церкви на виленськом дворі і окруженя великої княгині панами і попами латинського обряду; посольство се було відіслане великим князем з тим, що на те все відповість великий князь устами свого посла, висланого в Литву [1]). Посол московський, висланий з Москви 19 мая 1496 р., не згадував зовсім ні про справу з писанием титула вел. князя московського в Олександрових грамотах, ні про справу з грецькою церквою та з двором Олени, порушену останнім посольством литовським, ні про визначене відпоручників до суда в ділї пограничних обид — посол говорив тільки про те, що Стефан, воевода волоський та Менґлї Гірей кримський давні союзники московського великого князя, бажають собі бути в мирі і союзї з його зятьом, та жалував ся на те, що посла турецького не перепустили у Московщину. Довірочно просив він Олену, щоб вона від себе намовляла Олександра, аби не давав Жиґимонтови уділу на Литві, та щоб Олена постарала ся, аби ті посли, котрих Іван пішле до султана, та ті посли, що мають іти з Туреччини до його, мали вільний пропуск через литовські землї, бо великому князеви „велми въ досаду стало", що посла турецького не пропустили в Московщину. Литовське правительство зараз піднесло те, що московський посол зовсім не згадував про пограничні діла [2]). 18 падолиста писав з Берестя Олександер до Івана: „Довідалисьмо ся від твоеї дочки, а від нашої великої княгинї Олени, що ти, наш брате і тестю, хочеш знати, чому ми з тобою добре не живемо та не держимо братство так, як би ми мали жити та держати тверде братство з тобою, нашим братом і тестем, хочеш, щоб тобі було се звісне. Ми сподїемо ся, що ти сам добре знаеш, що ти забрав собі багато городів і волостий, котрі від давна належали до нашої держави, до великого князївства Литовського. Також не подобаеть ся нам те, що ти поза нас заходиш у приязнь з иншими, шлеш послів до Турецького, Перекопського та Волоського, а нам поручаєш, щоб ми були в приязни та дружбі з Перекопським та Волоським. Твої посли в них були не раз один, і їх посли бували в тебе не один раз і по тім від них ми і наші землї потерпіли великі шкоди, і тепер вони

[1]) Ibid., ст. 215 — 219. [2]) Ibid., ст. 219 — 225.

чинять великі шкоди нам в наших землях і людях. А в наших грамотах на заключене миру між нами з тобою записано, що ти, брате наш, маєш бути нам помічний на всякого ворога і на Татар; а чей же ми в пригоді, за Божою помочею, можемо бути ліпші приятелї (чим вони) для тебе і твоїх дітей. Так, як ми взяли з тобою любов і мир та приязнь вічну, при тім ми стоїмо, з того ми не вийшли, відповідно до того правимо, а вже після миру з тобою твої люде з твоєї землї заподїяли нашим підданим численні кривди та шкоди. Того ми не знаємо, чи ти знаєш про ті кривди та шкоди, що дїють ся нашим людям, чи нї? Тому ті городи і волости наші, що ти взяв під себе, а вони здавна належали до нашої держави, ти би нам відступив, а ті кривди та шкоди, що їх люде з твоєї землї заподїяли нашим підданим, ти би казав заладнати і не робити їх на будучність. А коли буде поміж нами любов і вічна приязнь згідно з litовим договором так, як ми його заключили з тобою, нашим братом і тестем, тодї наші вороги, коли про те почують, не будуть думати та посягати на нас і наші землї, а приятелї наші будуть із того радуватися ся" [1]).

І знов в мартї 1497 року жалуєть ся посол литовський у Москві на те, що великий князь не дав помочи, а навіть відповіди на скарги литовського правительства на пограничні кривди і доперва він одержав основну відповідь [2]). В червнї 1497 р. знов бачимо в Москві литовського посла, писаря Івашка Сопіжича: він домагаєть ся помочи на Турків, бо казали, що вони йдуть разом з Татарами на Литву, та знов скаржив ся на рабунки московських пограничних людей, особливо князя Дмитра Воротинського. В Москві дістав Сопіга відповідь тільки на скарги пограничні, в справі помочи на Турків вислано на Литву нове посольство московське. Воно домагало ся, щоб йому подали докладно, де чекають нападу Турків на землї литовські, та жалувало ся на кривди, що їх витерпіло князївство рязанське від литовських пограничних людей [3]). Отсе посольство поїхало з Москви 29 червня 1497 р., а вже 19 серпня 1497 р. московське правительство зачуло про похід Олександра проти Стефана волоського і вислало нових послів. Вони мали пригадати литовському правительству, що Стефан ще за часів Казимира був споріднений та

[1]) Ibid., ст. 226, 227. [2]) Ibidem, ст. 227—231. [3]) Ibid., ст. 234—235.

в союзї з великим князем московським і Олександер повинен бути зі Стефаном в мирі. Іван просить Олександра, щоб він не йшов на Стефана війною, а був з ним в згоді. На обидва московські посольства відповів Олександер разом. За обіцяну поміч подякував, а в справі Стефана відповів: „Ми сподїємо ся, що брат наш буде більше сприяти нам, нїж Стефанови, воєводї молдавському. Похід наш був проти поганства, проти Татар, що поруйнували нам наше пограниччє та чималі шкоди починили; і як ми притягнули до Браславля, то наш ворог, не ждучи нас, відїхав геть, а ми з Божою помочию город наш Браславль огородили і назад вернули ся в нашу державу, а певно і потім будемо шукати нашого неприятеля“ [1]).

В лютім 1498 р. поїхало нове посольство московське на Литву: воно жалувало ся на те, що московського посла, коли вертав ся від султана турецького, задержали у Путивлї та не пускають його до Івана. Послови відповіли в Литві, що посол той вів з собою багато купцїв, що не платили мит, і багато Татар, що грабували на пограниччу; намісник путивельський задержав їх, поки не одержить від великого князя литовського інструкції в отсїй справі. Але вже передше писав Олександер в тій справі до намісника, і він перепустив московського посла та тих купцїв, що з ним їхали [2]). Ширше ще розвів ся Олександер про ті шкоди, що поробив посол московський, вертаючи ся з Царгороду, та про кривди від пограничних московських служебних князїв в свому посольстві в Москву, що явилось там в мартї 1498 р. [3]).

29 марта 1498 р. вислали з Москви посла князя Василя Ромодановського, та дяка Василя Кулешіна. Вони мали заявити: Великий князь московський у відповіди на грамоту Олександра з 18 падолиста 1497 р. заявляє: „Ми не держимо городів, і волостий, і земель, і вод твоїх за собою, а за Божою волею держимо городи, і волости, і землї, і води свої, що їх нам Бог дав, як записано в договорній грамотї з тобою. І ти переказуєш до нас, щоб ми вислали своїх бояр, а ти своїх панів і вони з'їхавшись, очистять пограниччє те на обі сторонї, поладнають справи, що викликують спори після нашої договорної з тобою грамоти. А що посли наші ходять до

[1]) Сборникъ историческаго общества, т. XXXV, ст. 234 — 238, 242 — 243. [2]) Ibid., ст. 244, 245. [3]) Ibidem, ст. 246, 247.

Перекопського та Волоського, а їх посли до нас, то ти сам знаєш, що ще за батька твого короля Менґлї Ґірей перекопський з нами в любві і в союзї; також Стефан, воєвода волоський, з нами споріднений і в союзї; то ми до них посилаємо послів, а вони до нас посилають в наших справах, а не на твою, нашого брата, біду посли їздять поміж нами. А ще й Перекопському й Волоському переказували ми в твоїй справі своїми послами, щоб вони з тобою, нашим братом і зятем, були так, як і з нами, другови твому други, ворогови— вороги; а вони нам не раз один переказували нашими послами та своїми послами, а й нинї к нам переказали, що вони хотять з тобою миру, та ти миру з ними не хочеш". Далї жалував ся великий князь на те, що його титул не так пишуть у грамотах литовських, як стоїть у договорній грамоті, що для Олени не збудували церкви та не приставили до неї попа і панів грецької віри, що не хоче перепустити в Москву посла волоського воєводи. Такі само скарги мали зложити московські посли і перед Оленою: „ми дали тебе за нього (Олександра) за для того, щоб між нами крім договору була сердечна любов. І я до тебе, дочко, те переказую за для того, що Бог велїв тобі уродити ся від нас, щоб між нами любов і споріднене не рушили ся, але щоб і в будучности Бог дав, щоб між нами було добро" [1]). Разом з тим 29 цвітня 1498 р. виїхав з Москви посол у орду. Великий князь велїв переказати Менґлї Ґереєви, що він його приятелеви приятель, а ворогови ворог, і з ним в союзї на всякого ворога, і на литовського великого князя [2]).

З року 1498 записали в посольській книзї два посольства Олександра у Москву. Перше було вислано в справі пограничних жалїв: вяземський намісник пограбив смоленських міщан [3]). Друге литовське посольство, маршалком та намісником лїдським Станиславом Кишкою та писарем Івашком Сопіжичем, стало у Москві 20 лютня 1498 р. Вони жалували ся на кривди від хана та воєводи, просили великого князя вплинути на них, щоб вони повздержували ся від нападів на землї вел. князївства Литовського. Коли вони так вчинять, то Олександер житиме з ними в приязни та згодї, так як тепер живе з Іваном, а як вони не схотять перестати кривди чинити Олександровим землям, то він просить Івана

[1]) Ibid., ст. 251 — 258. [2]) Ibid., т. XLI, ст. 250. [3]) Ibid., т. XXXV, ст. 258 — 261.

помогти йому на них так, як Іван спершу йому те обіцяв. Івашко Сопіжич мав спеціально жалувати ся на кривди, які терпіло литовське пограниччe від московських людей, та жадати, щоб великий князь московський вислав своїх відпоручників на з'їзд, щоб розібрати отсї справи пограничні. Їм відповіли: великий князь вишле своїх послів до Мевґлї Ґерея та до Стефана і так, як перед тим, перекаже їм, щоб вони були в мирі і в союзї з Олександром так, як і з ним, а що до справ пограничних, то великий князь вишле відпоручників своїх тільки тодї, коли Олександер вдоволить жаданє Івана в справі його титулу, двора Олени та грецької церкви для неї [1]). Посольство, приобіцяне великим князем московським, дійсно пішло в Крим в серпнї 1498 р. В інструкціях, котрі посол вел. князя одержав у Москві, припоручаєть ся йому двояка тактика супротив хана: в присутности посла литовського має він домагати ся від хана, щоб він помирив ся з Олександром, в неприсутности посла литовського мав заявити посол ханови, що коли великий князь литовський з ханом миру не заведе, то великий князь московський буде держати з ханом і супроти Олександра і проти синів Ахмата, колишнього хана Золотої орди [2]).

XI.

На посольстві Кишки та Сопіги урвали ся переговори між Литвою і Москвою майже на цїлий рік. Отже, як ми бачили, прихильні зносини між московським правительством і ворожими Литвї Кримом і Молдавою, справа з титулом Івана, двором Олени та грецькою церквою на виленському дворі та пограничні спори були тим безустанним джерелом взаїмних скарг та рекримінацій поміж обома державами. В такій душній, непривітній атмосфері могла кожна нова пригода викликати дуже великі наслїдки. Звістка, прислана 30 мая 1499 р. в Москву, була такою малою надвишкою, що могла дотеперішнї неприхильні відносини змінити в одверте ворогуванє. Московське правительство, одержавши отсю звістку, зараз реаґує на неї: ще того самого 30 мая 1499 р., котрого грамота Федора Шестакова прийшла в Москву, звідти висилають посла у Литву. Посол мав звернути ся не до самого

[1]) Ibid., ст. 266 — 273. [2]) Ibid., т. XLI, ст. 258 і 260.

Олександра, а тільки до Олени, мав говорити з нею довірочно від обоїх її родителїв. З трох звісток, котрі подавала грамота Шестакова: Йосиф і Сопіга виступили проти православія, Олександер неволив Олену на латинство, усїх православних хотять відвести,— приймає великий князь московський в своїй інструкції для посла тільки дві останнї. Посол мав заявити Оленї устно в його імени: „До нас, дочко, прийшов такий слух, що наш зять, а твій муж, великий князь Олександер, силує тебе, щ об ти відступила від нашої православної віри, від обряду грецького, а приступила до римського обряду, тай инших руських людей, що в його державі держуть ся грецького обряду, силує, щоб вони відступили від нашого православного християнства, а пристали до римського обряду" [1]). Великий князь жадає від дочки, щоб свого обряду та православя держала ся і устно та й на письмі освідомила його в отсїй справі.

По моїй думцї з огляду на те, оскільки Іван і Софія вірили своїй дочцї, — дуже важний той факт, що хоча, по словам Шестакова, Олена заявила Олександрови, що вона в справі її віри спитає батька, та покликувала ся на умови батька з Олександром, великий князь не чекає, щоб вона звернула ся до нього в отсїй справі, а в його інструкції для посла нема нїякої згадки про супротивлене Олени Олександрови. Другий важний факт по моїй думцї—се те, що посол московський мав довірочно говорити і з Федором Шестаковим. Великому князеви московському було треба докладних звісток на письмі від Олени: коли б Олена терпіла яке силоване в справі віри, він хотїв вислати послів своїх до Олександра, спитати ся у нього, чому він так чинить проти свого слова та своеї правди, як він умовляв ся з Іваном: „А в порушенню греческаго закона хотимъ, оже дасть Богъ, накрѣпко подвизатися, сколко намъ Богъ поможетъ", мав в його імени сказати московський посол Оленї. З великою правдоподібністю можемо додумувати ся, що Іван промишляв про війну і з того, що послови свому, висланому у Литву, він припоручив вивідати ся про всї можливі комбінації полїтичні: чи був посол воєводи молдавського у Олександра і чи Олександер взяв із ним мир, чи нї? Чи королї поль-

[1]) Ibid., т. XXXV, ст. 275.

ський та угорський в миру з Олександром, чи ні? Чи султан і хан кримський в мирі з Польщею, Волощиною та Литвою, чи ні? Чи в зимі 1499 р. або весною воювали Турки землї польської корони, чи ні? [1]).

6 червня 1499 р. прийшла в Москву вість, вислана з Вильни 25 мая 1499 р., що велика княгиня хора. Тому з Москви вислали 13 червня другого посла до Олени, що мав спитати ся в імени батька і матери про її здоровле, а заразом мав в їх імени приказати їй, щоб сильно держалась православя, та щоб нїяким силованем не дала себе перевести на латиньство [2]). Посольство, вислане 30 мая 1499 р., видно наслїдком хороби вел. княгинї не вдалось — у всякім разї ще в груднї 1499 р. в Москві не мали від неї самої нїяких відомостей про силуванє її змінити віру.

В серпнї 1499 р. приїхало в Москву нове посольство литовське, Станислав Глїбович, маршалок і намісник полоцький, та писар Івашко Сопіжич. Вони заявили, що Олександер враз з Володиславом і Яном Олибрахтом вибирають ся в поміч Стефанови волоському проти Турків і просять Івана, щоб їм в тім поміг. Вони домагали ся, щоб Іван вписав в свою договорну грамоту поміж Олександрові волости і Київ і обіцювали тодї в своїх грамотах писати титул великого князя московського так, як він написаний у договорній грамотї. Вони далї жалували ся на те, що в інструкціях своїх для свого посла до Менглї Ґірея великий князь казав, що він у союзї з Менґлї-Ґіреєм на великого князя литовського і на синів Ахмата і на всякого иншого ворога. В кінцї говорилось про справи пограничні. На те заявили у Москві, що Стефанови поможуть на Турків; що на записанє Києва вони не годять ся, бо Олександер не виповнив їх жадань в справі двора Олени та грецької церкви для неї, а тепер ще вдодатку її силує приняти латинство; що Олександер не може дивувати ся тому, що стояло в інструкції для московського посла в Крим, бо він накладає з Ахматовичами. На жалоби в справах пограничних відповіли, як звичайно, рекримінаціями зі свого боку. І в серпнї 1499 р. були в Москві сильно заінтересовані силованем Олени, щоб відстала від православя: коли посли литовські стали перед великим

[1]) Сборникъ историческаго общества, т. XXXV, ст. 276.
[2]) Ibid, т. XXXV, ст. 279—280.

князем на прощальній авдієнциї, він зажадав від них, щоб вони переказали Олександрови, щоб усе направив згідно з трактатом 1493 р. та щоб ніяк не силував Олени на латинство, коли не хоче за те розриву з Москвою [1]).

XII.

Спитаймо ся тепер, оскільки правдива вість, котру подала Іванови грамота Федора Шестакова.

Чи по-перше, Іван Сопіга, писар вел. князївства литовського, виступав супроти православя? Гадаю, що нї: його висилають пару місяців пізнїйше в Москву, шлють його в місії, котра дійсно робить деякі уступки Москві: посилати чоловіка справдї замішаного в справі, котра мусїла б Москву дуже важко подразнити, було б надто великим нетактом з боку литовського правительства.

Спитаймось далї, чи дїйсно Олександер силував Олену покинути православе? В свому листї, писанім 2 сїчня 1503 р. у Вильнї, казала Олена свому батькови, що її муж держав її через всї лїта супружества в чести і любови, що і тодї поступав з нею так само і давав їй волю берегти свою віру у грецькому обрядї, ходити по церквах, мати на свому дворі священників, діяконів та півцїв та правити службу Божу й инші обряди церковні і в Литві, і у всїх землях корони польскої, в Кракові і по всїх польських містах [2]). Друге, від першого зовсїм незалежне свідоцтво, маємо в листї папи Олександра VI до в. кн. Олександра, писанім мабуть 8 червня 1501 р. Еразм, посол Олександра, заявив перед папою, що Олександер держав ся присяги, котру в його імени зложили його посли, що він нїколи не буде силувати Олени, щоб приняла обряд латинський і зіставить до її волї, як вона схоче перейти на латинський обряд, і протягом пяти лїт, все поступав з нею, як слїд було, та нїколи її не силував придержуватись латинського обряду [3]). Згадану запоруку видав Олександер 26 жовтня 1494 р. в Ковнї [4]) (але власне без тої клявзулї, що Олена може добровільно перейти на латинський

---

[1]) Сборникъ историческаго общества, т. XXXV, ст. 280 — 288: „а за то бы братъ нашъ съ нами нежиття не хотѣлъ“.

[2]) Сборникъ историческаго общества, т. XXXV, ст. 369.

[3]) Vetera monumenta Poloniae Lithuaniae, т. II, № CCCV. ст. 289.

[4]) Сборникъ историческаго общества, т. XXXV, ст. 159.

обряд, також треба замітити, що посли Олександрові зовсїм в його імени в отсїй справі не присягали). Отже час пяти лїт обіймає в собі і весну 1499 р., коли то, по словам грамоти Шестакова, мав Олександер Олену силувати на латинство.

Гадаю, — що на основі отсих двох достовірних свідоцтв, можу приняти, що Олександер зовсїм такої участи, котру йому приписує Шестаков, не брав, значить ся, він сам особисто Олени виректи ся православя не силував. Але з того не виходить, щоб він не робив того, що неозначено говорить грамота Шестакова при своїм кінцї: „Тай всїх наших християн православних хотять відвести“. Сакран подає в своїм „Елюцїдарію“ ось таку звістку: Олександер, теперішнїй великий князь литовський, розпалений заздрісною любовю католицької віри, так як його славний дїд Витовт, що кинув перші підвалини під віру католицкої церкви на Литві, думав, яким би то чином привести здатною дорогою Русинів в своїм величавім князївстві і його підданих в єдність з церквою. Коли він рішив ся взятись до них з совісною, лагідною та батьківскою принукою, і вони зміркували його побожну думку, то їх князї і деякі бояре сполучившись в дикому гнїві в тій хвилї перейшли на бік великого князя московського, оборонця схизми та їх секти, щоб викликати небезпеченство та знищити його та його католицьких підданих“. [1]) Сакран пише се по горачих слїдах подїй, подїй для Литви дуже нещасливих, і його свідоцтво для нас дуже цїнне. Зі слів його виходить, що Олександер вже в 1499 р. носив ся з проектом, щоб своїх руських підданих привести у єднїсть з латинською церквою, але заки його взяв ся виконувати, вони про нього довідали ся і князї почали переходити на бік Москви. Отже з грамоти Шестакова можемо приняти ось які звістки: Нареченний митрополїт Йосиф став промишляти об унїї, він починив перші кроки, щоб для неї прихилити Олену, а рівночасно в. князь литовський почав думати про те, щоб усї православні у вел. князївстві приняли унїю.

Дальша наша звістка про дальші кроки Йосифа і литовського правительства—се заява московського посла Дмитра Загряжского перед великим князем литовським Оле-

[1]) I. Sacranus. Elucidarius errorum ritus Ruthenici, fol. II.

ксандром, котра переповідає заяву, зложену послом князя Семена Івановича Більського у Москві. Слова її ось такі: „присилав до нас князь Семен Іванович Більський, бючи чолом, та казав, що з твого боку настало для них велике силуване задля віри в грецькому обряді: ти посилав владику смоленского та свого біскупа виленського до руських князїв і до всеї Руси, що держуть ся грецького сбряду і казав їм від тебе, щоб вони приступили до римського обряду“ [1]. Заяву отсю говорив не посол Більського, котрий таки поїхав з Дмитром Загряжским до Олександра, а сам Дмитро Загряжский. Сама грамота Більського, котру він післав в отсїй справі Олександрови, подає тільки загальникову заяву „І тепер твоя милость, чого не робили предки твоеї милости нашим предкам, хочеш твоя милость зламати наш обряд греческий, а хочеш твоя милость силою перевести в римський обряд“. [2] В кінцї треба піднести й те, що Більський зовсїм не був у ближчих зносинах з виленським двором: ми вже третїй рік його на власнї очи не бачили“, казав Олександер, висилаючи 5 марта 1500 р. своїх послів у Москву [3].

Подивім ся тепер, який ужиток робить з сеї заяви Москва? — Вона додає до числа дїячів, висланих Олександром, ще й Бернардинів і чинить її невідлучною акцесорією при всїх переговорах: почув її литовський посол Станислав Кишка 23 квітня 1500 р., почув її посол короля Володислава угорського в січнї 1501 р., почули литовський і польський посли в лютім 1501 р., почули посли короля Володислава і папи в січнї 1503 р., литовські і польські посли в мартї і цвітнї 1503, заява отся війшла і в лист в. кн. Івана до Олени з марта 1503 р., і нарештї в лїтописні компіляциї: першу Софійську, Воскресенську та Никонівську [4]. Двічі: 23 цвітня 1500 р. та в лютім 1501 р. подибуємо ще отсю амплїфікацію отсеї заяви: поміж тими, котрих хотїли перевести на латинство, згадують ся виленські міщани, а надто читаємо слова: „і понад се Русь вельми насилують, чого передше при його батькови та його предках не бувало: в руських городах, в Полоцьку та инших містах, кілько церков

[1] Сборникъ историческаго общества, т. XXXV, ст. 294.

[2] Ibid., ст. 295. [3] Ibid., ст. 297.

[4] Ibid., ст. 299, 305, 315, 318, 319, 352, 356, 378, 409, 411.

латинського обряду казав силою поставити, та відбираючи від мужів та діти від батьків враз з майном силою перехрещує в латинський обряд.“ Те що подала грамота Шестакова, то московське правительство подає тільки частиною; „заяву Більського“ воно подає без змін, тільки в двох разах її прибільшує. З порівнаня отсеї заяви з тим, що подає лист Більського, з факту, що він тоді не був у зносинах близьких з литовським правительством, та з того великого замилування, з яким московське правительство нею користує ся, виходить, по моїй думці, що воно само мабуть таки мало переважну участь в її авторстві.

Коли ся заява повстала? В груднї 1499 р. читаємо в інструкції для московського посла в Литву, що він мав сказати Олеві: ми добре знаємо, що тебе твій муж силує пристати до обряду латинського, і посилав і до князїв, і до всїх людей, що придержують ся грецького обряду, щоб приступили до латинського обряду“ [1]). Зміст отсих слів та згадка в них про князїв, вказує, по моїй думці, на те, що „заява Більського“ в отсим часї була у своїй сути вже готова. Перехід Більського мусїв відбути ся десь між серпнем 1499 р., коли то на нього жалували ся в Москві за пограничні кривди, і 5 марта 1500 р., коли то Олександер висилав своїх послів у Москву, відповідаючи на посольство Дмитра Загражского. Ми не маємо заяв, котрими князь Хотетовський, в. князї Мосальські, бояре мценські з Мценьском і бояре серпейські з Серпейськом оправдували свій перехід під Москву; великокняжий дяк говорив тільки послам литовським, що вони перейшли „задля того самого силуваня“, що князь Семен Більський [2]). По посольстві литовськім вислали своїх послів у Москву князь Семен Іванович Можайський з Черниговом, Стародубом, Гомлем і Любечом та князь Василь Іванович Шемячич з Новгородом Сїверськім та Рильськом „и со многими волостями“; мотивували свій перехід тим, „що вони зазнали великого силуваня задля обряду грецького“ [3]). Чим мотивували свій перехід Трубчевські князї — не знаємо.

(Конець буде).

---

[1]) Ibid., ст. 292. [2]) Ibid., ст. 300.

[3]) Полное собраніе русскихъ лѣтописей т. VI, ст. 45, т. VIII, ст. 239.

Українська шкільна драма „Успеніе Богородицы".

Подав **Володимир Розов**.

В „Синодальній Типографській Бібліотеці" зберегаеть ся невеликий зшиток в восьму частку аркуша в тоненькій паперовій обгортці. Вона містить в собі ще невідому в літературі песу [1]). Титулу драми не збереглось, але в катальозі бібліотеки зшиток сей записано під назвою: „Успеніе Богородицы", і назва ся цілком відповідае змістови песи.

Про час, про місце повстання сеї драми, про її автора в ній не знаходимо ніяких прямих вказівок. Тому мусимо звернутись до вивчення її паперу, письма, мови і змісту.

Папір де-не-де мае водяні знаки. На к. 6-ій бачимо: два леви на підпірці піддержують безрогу митру з хрестом вгорі. На к. 8-ій той само герб, нема тільки підпірки. На к.к. 23 і 24 знаходимо тіару вгорі круглого щиту. Внизу якісь букви, певне W. I. Таких саме водяних знаків у Лихачева ми не могли знайти. До того ж Лихачев додае, що до таких знаків, як лев, треба відноситись дуже обережно (див. його „Палеограф. значеніе бумажныхъ водяныхъ знаковъ", Спб., 1899, т. I, ст. XLVII). Проте левів частенько подибуемо в голяндськім папері XVII — XVIII в.в. (Пор., наприклад, амстердамський герб або Pro patria у Лихачева № 3545, 3547 і инші). Подібні знаки — у Тромонина („Изъясненіе знаковъ"...), але не зовсїм. На Руси сей папір появив

[1]) Писано в 1906 році, січень. Ред.

ся з половини XVII в. (див. Лихачев, т. I, ст. LVII). Таким чином час нашої песи -- кінець XVII в.— початок XVIII в.

Мова виявляе в авторі драми Українця. Се не все. Твори, писані про Великорусів, хоч би авторами їх були і Українці, прилагожувались до мови акторів і слухачів і виявляють значно менше українських властивостій, ніж наша песа [1]). Тут трапляють ся вони на кожному кроці.

Ѣ вимовляеть ся за *і*. Багато таких форм, як от: простѣте (к. 1), не будѣте (к. 1 сторінка 2), сотворѣте, (к. 13 ст. 2), отступѣте (к. 14), разсудѣте, предадѣте (к. 18 ст. 2), і т. д. Багато таких рим: чиста — невѣста (к. 1 ст. 2 і инш.), прилѣжно — недвижно (к. 3 ст. 2), вѣру — міру (ibid.), Дѣва—жива (к. 7 ст. 2, к. 9), усладиши—узрѣши (к. 8.), зрѣти—жити (к. 8 ст. 2), имѣла—носила (к. 9 ст. 2), горѣ—дворы (к. 10), до зѣла — носила (к. 12) і багато инш.

Ы завжди плутаеть ся з *и*. *И* замість *ы* подибуемо на кожному кроці: сине (к. 2 ст. 2), откриваю тайни зам. тайны. открити, мищцею, умний, вию зам. выю (к. 3), простиню (к. 17 двійчі) і т. д. Трохи менше подибуемо випадків, де *ы* заступило *и*: оскорбыла (к. 5 ст. 2), выдымыя (к. 6), подобые, взяты зам. взяти (к. 6 ст. 2), болныхъ, обылнѣйшій (к. 7), подобыемъ, ангеламы (к. 7 ст. 2), і т. д. Див. ще помозы (к. 16), преклоны (к. 18), коснутыся (к. 13). Деколи *ы* та *и* уживаеть ся в одних і тих само словах, при тому таких, що стоять поруч: увы, уви (к. 7), сыяешъ, сіяешъ (к. 15 ст. 2), і инш. Останне виявляе, що тому, хто писав рукопис, було однаково, яку з тих буков не поставити.

Подибуемо й инші українські властивости. Міняють ся місцями *у* і *в*: усюду (к. 2), в него (к. 1), неввѣренный (к. 14), втопаешъ (к. 15 ст. 2), вмирает (к. 20), вже (к. 22 ст. 2), навіть ввесь (к. 1 ст. 2, к. 15 ст. 2 двічі, к. 25) і и. Міни сеї неможна надати тому, хто переписував. Вирази — усуду, в него неввѣренный, вмирает, вже — поставлено з вимоги метру і належать, таким чином, не авторови.

Початкове *и* деколи відпадае: мѣйте (к. 14), мѣла (к. 15), мѣло (к. 16 ст. 2), зволь (к. 24 ст. 2) і и. Скрізь форми сї

[1]) Пор., напр., „Драму о Езекіи, царѣ израильскомъ“, написану в Москві Исакіем Хмарним (В. Перетц: „Памятники русской драмы эпохи Петра Великаго“, Спб., 1903, ст. 389 — 454), і твори Теофана Прокоповича петербурзської пори.

вимагають ся і метром. Деколи початкове *и* пишеть ся, але вимовляеть ся як *і*, напр. идѣмо на к. 16 ст. 2.

Подибують ся випадки, коли римують ся *л* і *в*, як от на к. 11 ст. 2: умилно — дивно.

Гадати про тверду чи мяку вимову шелестівок трудно, бо пишеть ся їх здебільшого над рядком. Взагалї шелестівки виявляють нахил до твердої вимови, особливо *р* і шиплячі. Пор,: можешъ, долную тваръ, мора, естъ, градем, обращемъ (к. 2), знаемъ (к. 2 ст. 2), хощемъ, можемъ, открываемъ, явитъ (к. 3) і т. д. Див. ще есмъ (к. 1, двійчі), вѣстъ, усилно (к. 5), естъ, есмъ (к. 5 ст. 2), тропаръ, первоначална, безначална (к. 6), вѣждъ, внутръ (к. 7 ст. 2), красивѣйшо, зру, узру, выждъ (к. 9 ст. 2), пречестнѣйшо, полезвѣйшо (к. 8), готоватся (к. 11), любовъ (к. 13), предаждъ (к. 15), исповѣждъ (к. 18 ст. 2), побѣдившой, свободившой (к. 25), і т. д. Взагалї *ь* надто не часте. Його вживаеть ся переважно в словах: Господь, вѣсть, милость, матерь, день, есть, есмь, проте частенько есть і винятки; слово матерьски звичайно пишеть ся через *ь* (див. к. 10 двійчі, к. 15).

Звернїмось до морфольоґії. Досить часто подибуемо 3-ю особу числа один часу тепер. без *тъ*, а деколи тут з'являеть ся кінцівка *тъ*: живетъ (к. 1), призиваетъ, присилаетъ (к. 11), буде (к. 2), выше (к. 16), поможе (к. 15 ст. 2), може (к. 17 ст. 2), і и. Буде римуеть ся з люде, дыше, женыше, поможе Госпоже, може, ложе. Без сумнїву, властивости сї належали авторови пеcи.

Читаемо форми 1 ос. числ. мн. на *мо*: послужемо, несѣмо (к. 9), преклонѣмо, возведѣмо (к. 16), воздадѣмо, идѣмо (к. 16 ст. 2), иждеиѣмо (к. 23), преклонѣмо, рецѣмо, идѣмо (к. 25). Всї форми отсї поставлено з вимоги метру і вони, таким чином належать авторови.

Genet. і accus. sing. особових займенників першої і другої особи подибуемо тільки в формі мене, тебе, а не меня, тебя (див. к. 10 ст. 1, 11, 13 і далї). Dativ. подибуемо в формі тобе (к. 2). Звичайві форми тво'го мо'го, (к, 9 ст. 2, 12 і далї).

Nomin. sing. mascul. прикметників та particip. кінчить ся тільки на *ыи*, *ии*, *и* В nom. accu. sing. femin. прикметників і particip. маемо не тільки *ая* і *ую*, але часто подибуемо

а і *у*: чиста (к. 1), чисту (к. 1 ст. 2), небесну, нелестну (к. 2), видѣну, благоутробну (к. 2 ст. 2) і баг. инш.

Нарешті чимало є українських слів: гомонѣте (к. 1 ст. 2), шари зам. красками (к. 3), звикшимся (к. 6), люде (к. 12 ст. 2), щасливый (ibid.), якъ зам. какъ (к. 10, 12 ст. 2, к. 18), побожный (к. 12 ст. 2), побожва (к. 16), простуемъ дорогу (к. 14), хованна, учникъ (к. 15 ст. 2), жалемъ (к. 16), жали (к. 16 двійчі), прошаю (к. 17), поради (к. 17), нагороду (к. 18), покути (к. 18 ст. 2), покутою (к. 18 ст. 2), покуту (к. 23), ради зам. рады (совѣта к. 19 ст. 2), роб. (к. 22), усылую, умерти (к. 28) і т. и.

Така сила українських слів доводить не тільки українське походження автора песи, але й те, що призначено її було для акторів і публїки, знайомої з українською мовою. Виставлялась вона, таким чином на півдні, скоріше всього в Київі.

Письмо песи доводить нашу гадку. Се українське письмо кінця XVII і початку XVIII віку. Надто характерним є *в* на зразок грецької ϑ, що було властивим київській манїрі письма зазначеної доби (Див. „Палеографическій изборникъ. Матеріалы по исторіи южно-русск. письма въ XV—XVIII в.в., изданныя Кіевск. комм. для разбора древнихъ Актовъ“. Вип. I, Київ, 1899 р., статя Каманїна: „Главные моменты въ ист. развитія южно-русск. письма въ XV—XVIII в.в.“, ст. 16). Наш рукопис найбільше подібний до письма суплїки київських міщан Петру I р. 1700 (Див. там само, № 66). Як загальний характер письма, так нарис багатьох буков дуже близькі одно до одного. З року 1709 російське письмо заступає українське (Див. там само, ст. Каманїна, ст. 17). Таким чином і письмо рукопису показує на Київ кінця XVII в. і початку XVIII-го.

Поглянього тепер на форму і на зміст самої песи. Вона дїлить ся на дві дїї; кожна з них складаєть ся з 5 яв. В першій яві ми бачимо Якова по дорозї до Лавана. Стомлений мандрівкою він лягає спати і снить ся йому відомий сон про лїствицю. Дух Божий пояснює йому, що лїствиця є знаком Богородицї. В другій „Вѣсть“ повідомляє пустельника про смерть Марії. Тут можна запримітити клясичні ремінїсценції. Поява „Вѣсти“ нагадує трохи про Fata Вірґілїя, що росповідає про кохання Дидони

та Енея (див. його Енеїду, п. IV, вірші 173 — 197). В третій яві Плач Церковний тужить про втрату Богородиці. Утїха пояснює йому, що з теперішнього часу вона стане людям за заступницю перед престолом Божим. Ангели з співами несуть тїло Пречистої на небо. В четвертій з'являєть ся Хома, що спізнив ся до погребу і плаче на се. Не звертаючи уваги на пересвідчення Віри, Надії і Любови, він віри не йме про смерть Богородиці. Ангели одчиняють йому порожню труну і пояснюють, що Св. Діва вознесена до неба. В яві пятій шість отроків оплакують смерть Марії, Ангел розважає їх.

Дїя друга уявляє перерібку теми, що була укохана в середні віки на Заході: „Суд над грішною душею". В першій яві ми бачимо грішника, який, не дивлючись на доводи Совісти, не хоче покаятись. Гнїв Божий побиває його і веде на суд. Суд, Правда і Донос („Извѣтъ") присуджують вкинути грішника в пекло. Благоутробіє Богородиці домагаєть ся, щоб одкласти виконанне постанови. В другій грішник у вязниці каєть ся, Совість його підбадьорує, а надїя обіцяє запомогу св. Діви. Третя ява — знову небесний суд. Благоутробіє і молитва Богородиці беруть гору. Суд та Правда визволяють грішника. В четвертій яві грішний вмирає, покаявшись і прославляючи Заступницю грішних. Нотарій домагаєть ся душі його, але Хранитель, Благоутробіє, Правда поспівають оборонити чоловіка. Нарештї остання ява — апотеоза св. Діви. Їй приносять сімволїстичні дарунки: скипетра, митру, вінця (від панночок), котву (від моряків), крила (від монахів), серце (від побожних), ключ (від мудрих), свіщу, щита (від громадян), крин, книгу. Потім Власть надїляє св. Діву своїми реґалїями, підносючи їй „пѣрначъ", „праперъ", шлем, трубу, меча.

Песа кінчить ся коротеньким „прологомъ" (sic!), де актьори дякують за увагу і просять про прихильність до їх.

Зміст драми, як бачимо, теж показує на другу половину XVII в. З одного боку вона прилучаєть ся до культу св. Діви, що зайшов до нас з Заходу і найбільше розувів ся в другій половині XVII віку. В збірнику чуд Богородиці, відомім під назвою: „Грѣшныхъ спасеніе" [1]), знаходимо два

[1]) Див. Соболєвский: „Переводная литература Московск. Руси XIV — XVII вѣковъ", Спб.. 1903, в „Сборн. Отд русск. яз. и слов.

чуда як раз на тему нашої песи: чудо 54-е: „О воставшей отъ мертвыхъ, да утаенный грѣхъ исповѣсть“ і чудо 55-е: „О сотворившемъ блудъ причетницѣ, и в рѣцѣ утонувшемъ, и от мертвыхъ возставленном“. В обох оповіданнях, як і в нашій драмі, Богородиця домагаєть ся дозволити грішному, що звернув ся до неї за допомогою, вернутись на землю, щоб покаятись.

З другого боку „Успеніє Богородиції“ належить до тих пес, що драматично малюють посмертну долю душі чоловічої і божий суд над нею. Такі песи були частенько на Руси в кінці XVII — початку XVIII віку. Сюди належать: „Розмова во кратцѣ о душѣ грѣшной, судъ принявшей отъ судіи праведнаго Христа Спасителя“ (XVII в.), „Мудрость Предвѣчная“ (1703) і „Кающійся грѣшникъ“, що його приписують св. Димитрію Ростовскому [1]) і зміст і малюнок небесного суду, і алеґоричві фіґури Віри, Надії, Любови, Гніву Божого, Благоутробія, Правди (Істіни) — все те наближує „Успеніє Богородиції“ до названих драм.

Нарешті песа наша має чисто реліґійно-моральний характер і не відбиває в собі історичного та громадянского життя. А се теж зазначає XVII в. [2]).

Ще більш рішучо доводить ся форма нашої драми. Теофан Прокопович узаконив для українського театру клясичний поділ пес на 5 актів. [3]) Наша песа, як ми бачимо, має тільки дві дії. Значить, вона не могла з'явитись пізнійше 1705/6 р., коли Теофан Прокопович став за учителя піїтики в Київській Академії [4]).

Имп. Ак. Наукъ“, т. 74, ст. 326 — 338, а також „Библіографическія замѣтки“ його ж в „Чтеніяхъ въ ист. Общ. Нестора Лѣтописца“, кн. XIV, вип. II, Київ, 1900, розд. V, ст. 14 — 16. Звідсї ми довідуємось, що збірник сей переклав з грецького на Афонї Самуїл Бакачич р. 1686. і в Москві Дамаскін щось біля р. 1705.

[1]) (Морозов, —„Очерки изъ исторіи русской драмы XVII — XVIII столѣтій“, Спб., 1888, ст. 116 — 120).

[2]) Див. „Очерки“ Морозова, ст. 121, 373 — 4.

[3]) Див. Н. И. Петров: „О словесныхъ наукахъ и литературныхъ занятіяхъ въ Кіевской Дух. Акад. отъ начала ея до преобразованія въ 1819 году“ в „Трудахъ Кіевск. Дух. Акад.“, 1866 р., ноябрь, ст. 354.

[4]) Див. Д. Вишнєвский: „Кіевская Академія въ первой половинѣ XVIII столѣтія“, Київ, 1903, ст. 132, 144.

Можна спробувати ще ближче зазначити час постання „Успенія Богородиці“.

В останній яві громадяне підносять Богородиці, що її символїзовано стовпом, щит з такою молитвою:

Столпе, тысящми тысящъ щитов украшенный,
тысящми тысящъ буди покволенный!
Защити вѣрныхъ ѿ злыхъ аггарянов
и ѿ невѣрныхъ прочиихъ поганов,
к граде и весѣхъ молятся бо люди:
„свята дѣво, ты стѣна намъ буди!“ [1])

Місце се виявляє спомин про війну з Турками або Татарами. Війни з ними були р. р. 1672 — 1678, 1686 — 1689 і 1695 — 1699. Прутської виправи не можна брати до уваги після всього, що ми сказали. Крім того, в ту пору, згадуючи про Агарян, булоб неможливим забути про Шведів, між тим в песї нашій нема про їх анї одного спомину. Тому треба гадати, що її написано ще до Великої Північної війни, себ-то до р. 1700.

З зазначених вище війн виправи Ґолїцина до Перекопу Петра під Азов були операціями зачіпними. А між тим в нашій песї почуваеть ся боязнь за долю самого Києву: „к граде и весѣхъ молятся бо люди: свята дѣво, ты стѣна намъ буди!“ Такі обставини коли в Київі лякались появи Турок перед самим містом, були р.р. 1672, 1674 і 1678. Надто цікаве те, що тими роками сподївались турецького нападу на Київ як раз в серпнї, а песу нашу певно виставляли на Першу Пречисту, себ-то 15 серпня. В серпнї р. 1672 велике турецьке військо звоювало неприступну польську фортецю — Камінець, і на Москві з жахом сподївались, що така само доля чекае і Київ. [2]) Року 1674 виправа Ромоданівського та Самойловича під Чигирин викликала напад Турок. В серпнї військо їх звоювало Ладижин, Умань і простувало на Київ, але повстанне Умани примусило їх вернутись назад для жорстокої кари над бунтівниками [3]) На-

---

[1]) К. 24 ст. 2; знаки роздїлові належать нам.

[2]) Соловьевъ, —„Исторія Россіи“, XII, ст. 124 — 127.

[3]) Ibid., ст. 149 — 163.

рещті, в серпні р. 1678 Туркам поталанило звоювати Чигирин. 20-го числа сього місяцю вони повернули назад [1]). Всі три роки нам підходять.

Проте ми не можемо зупинитись ні на 1672 ні на 1674 роції. Вплив польський зникав тільки поволі. „Дѣйство объ Алексѣѣ Божіемъ человѣкѣ“, виставлене р. 1673, написано польсько-російською мовою, де польщизна цілком бере гору [2]). В нашій же песі мова церковнославянська з українізмами. Значить треба її відсунути можливо далі від часу польського панування в Київі. Тому ми й беремо р. 1678.

Сумнів викликають дві пригоді. По-перше, наш рукопис з письма дуже близький до суплїки київських міщан р. 1700. На се можна відказати, що наш рукопис подає текст не первотвору, а вже переписаний. В нїм багато помилок, деколи заставлено місце для нерозібраного (к. 6 ст. 2). В песї частенько римують ся дворы — хоры, чертога — Бога. Писець раз римує чертоги — дворы. Звичайно, се помилка, якої не зробив би автор, що неминуче повинен уважно ставитись до рим. Таким чином суперечність ся усуваеть ся гадкою, що песу, яка повстала р. 1678, було переписано трохи пізнїйше. До того палеоґрафія не дає ще нам змоги зазначити час рукопису по десятиріччам на підставі самого тільки письма.

Важнїйше друга річ. В останній дії Богородиці, символїзованій кораблем, підносять „морнари“ котву (якір) з такою молитвою:

Радꙋ́ся, кораблю, спасшися хотящимъ
Ти помощъница бꙋди По морю парящихъ.
Се тебѣ задоръ котвꙋ смиренны приносят,
Ты бл҃гъ вѣчныx надежда й ймъ бꙋди, просят,
Да ни единъ ѿ нихъ когда погрꙋзит ся в море,
Да никто возопієт: „ꙋтопаю, горе!“ [3])

Мореплавство в Росії нїколи не мало великого значіння. В зазначені роки ми не знаємо про значні морські виправи

[1]) Ibid, ст. 252—255.

[2]) „Очерки“ Морозова, ст. 104—112.

[3]) К. 24; знаки розділові поставлено нами.

козаків проти Турок. Проти волї пригадуеть ся азовська виправа Петра і збудований ним флот. В такому разї найкраще спинитись на 1697 ропї. Цар пробував закордоном .Турецьке військо наступало на Казикермень і Тавань. Молодий російський фльот справляв ся в Азовському морі. Все се могло спричинитись до сполоху і викликати подані молитви. Може бути, що взявши сей рік, ми б мали більше згоди і з письмом рукопису, близьким до суплїки 1700 р., і з мовою песи, в якій сливе що не знати польського впливу. Роз'язати питанне се дуже не легко. Одне можна с певністю сказати, що песа повстала в Українї до р. 1700 і її виставлено було в Київі. З більшою чи меншою певністю можна догадуватись, що драма наша та сама, що написав Димитрій Ростовський [1])

[1]) Див. „Чтенія нъ Общ. Истор. и Древн. Росс.", 1907, кн. III; (кн. вийшла з початку р. 1909), тут подано текста, що після нас знайшов його проф. М. Сперанеький, зі знїмком і передмовою.

Про заняття Українців по перепису 1897 року [1]).

Студія **Олександра Русова.**

Кожна наука, розширюючи наші знання у своїй сфері, не бере яку-небудь теорію за непохитний догмат, з якого виводила б такі чи инші тезіси, а пильнує докладним аналїзом фактів обережно доходити до тих чи других думок. Усе, що здобуто таким аналїзом і зведено нашим розумом до сили правила або закону, стає ґрунтом для дальших розслїдів, для нового аналїзу знов здобутих і вияснених фактів і нових домислів про стрій того, що ми бачимо й знаємо.

Статистичні працї йдуть не другим яким шляхом, як таким же. Предметом статистичних дослїдів Статистичної Комісії нашого „Наукового Товариства" буде Український народ. Етноґрафічні риси, які одрізняють його од других народів, не можуть зоставати ся однаковими назавжди, бо в поступовому ході життя все міняеть ся і розвиваеть ся; але національні ознаки, вироблені умовами тієї природи, де розмножав ся, гуртував ся, складав ся й жив той або другий народ, зміняють ся повагом, потроху. Та велика психольоґічна сила, з якою кожен окремий народ виступає на поле всесвітнього поступу й цівілїзації, довго задержує основні свої ознаки, виробляючи дрібнїйші барви тих відмін, які одрізняють взятий нами народ од других. Коли пригадаємо, як характеризував Юлїй Цезар предків теперішнїх Французів і якими вони тепер виявляють себе, то побачимо, що характерні ознаки старих Галів і теперішнїх Французів

1) Доклад О. Русова на науковім зібранню „Товариства" 26 квітня 1909 року.

майже однакові, не вважаючи на те, що народ сей пережив після часів Цезаря багато змін свого політичного й економічного строю.

Англичане, Бури, Гішпанцї чи Українцї можуть жити й на старій своїй рідній землї, яка випестила їх і утворила національні їх ознаки; можуть виселити ся й в сторони Американські, Африканські або Австралїйські; але той хист, той світогляд і темперамент, ті напрямки в економічному й соціальному життї, які витворили дїди й прадїди їх, складаючи за довгі віки особливу національну мову й національні способи міркування, а з ними й національний тип, не можуть міняти ся так хутко, як, мовляв, панночки міняють свої рукавички. У новій країнї нові обставини її примушують народ змінити старі житьові звичаї зараз же після переселення; але антропольоґічні та етноґрафічні прикмети кожен народ задержує довго, міняючи по своїй власній волї лишень дрібні ознаки свого життя й мови, ведучи їх вперед по загальних законах розвою усього живучого й живого.

Статистика запомагає й антропольоґії й етноґрафії розбірати ся у тих завданнях сих наук, які вони собі обрали, бо дає їм числовий матеріал, тодї як антропометрія й психольоґія постачають їм колїри для характеристики тиеї або другої нації. Завдяки першому всеросійському переписові 1897 року ми вже маємо числові вирази гуртових ознак народу вкраїнського і можемо ними скористувати ся для того, щоб опредїлити, з якого числа індївідуумів по дорослости, по родинних ознаках, по містах народження, по професіях то-що складаеть ся той народ, який зветь ся тепер українським.

Гляньмо ж, якими числами дає одповідь перепис 1897 р. на питанне про те, до яких праць (професій) замітно найбільший нахил сього народу і чим він сам бажає по своїй гуртовій волї одрізняти ся од других народів? Чи сї ознаки народ сей задержуватиме за собою і на Далекому Сходї старого суходолу, і в Америцї, куди почали виселяти ся частини його,— се дїло будучих дослїдів; тепер же ми можемо поки що розбірати ті числові матеріалі, які подав перепис 1897 року про український народ на прадавній його оселї, се б то по обидві сторонї Днїпра, заходючи на Схід трохи не до Кавказських гір, а на Захід — до межі Російської держави з Австро-Венґрією. Тут можемо ми взяти й стару

по-над-Дніпрянську теріторію і ті частини територій 19-ти сучасних губерній, або й цілих губерній, де живе українського народу не менше як $^1/_{10}$ часть всієї людности.

Се будуть такі губернії та области Європейської Росії: Полтавська (де число Вкраїнців було за часів перепису 93 на 100 усієї людности), Чернігівська (85 на сто), Київська (79), Подільська (81), Харківська (80), Волинська (70), Катеринославська (69), Херсонська (53), Кубанська (47), Тавричеська (42), Воронїжська (36), Ставропільська (37), Донська (28), Гроднїаська (22), Курська (22), Бесарабська (20), Люблїнська (17), Сїдлецька (14) та Астраханська (13). Коли по всїй державі Російській з Сібіром та Середньою Азією, Польщою та Кавказом налїчено було у 1897 роцї Українцїв (то б то таких людей, що признали себе Українцями по рідній своїй мові) — $22^1/_3$ мілїонів людей обох полів, то в сих 19-ти губерніях та областях їх жило $21^1/_2$ мілїонів душ, то б то коло $98^0/_0$ усїх Українцїв, що мешкають у Російській державі. Можна покладати, що тих 2 відсотки, які розпорошено спорадично по останнїх місцевостях держави Російської, нема чого й брати на увагу, коли ми хочемо довідати ся, які ознаки що до улюбленїйших праць належать українському народові. От же й подивімося, якими працями займали ся тї Українцї, що оселили більш-менш укупі улюблену ними територію?

Такі числові вирази ми можемо витягти з XX, XXI та XXII таблиць 1-го російського перепису людности — за для всїх губерній та областей разом без подїлу по національностях, з XXII — з подїлом по національностях, але без подїлу по губернїях [1]). Коли ж схочемо те саме взнати для обраних нами 19-ти губерній та областей по кожній особливо, то повинні будемо звернути ся до окремих книжок по кожній губернії (що й зроблено для сього докладу), щоб можна було

---

[1]) „Общій сводъ по имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населенія, произведенной 28 января 1897 года". Спб. 1905. Т. II. Табл. XX. Repartition de la population d'après les professions et par grouppes d'âge. Табл. XXa. Repartition de la population d'après les professions en général. Табл. XXI. Repartition de la population par grouppes de professions. XXII. Repartition de la population par grouppes de professions et par nationalités d'après la langue maternelle.

одрізнити Українців од людей других національностей в межах території тих 19-ти губерній [1]).

Перш нїж приводити числа Українців, занятих тією або другою працею, треба пригадати замітку передмови до II тому „Результатовъ переписи“, у якій редактор, прокритикувавши матеріал, говорить: „данныя переписи о національностяхъ, основанныя на родномъ языкѣ, показываютъ лишь минимальное число представителей нѣкоторыхъ народностей, хотя и полное число тѣхъ изъ нихъ, которые сохранили родной языкъ, т. е. дѣйствительно остались вѣрны своей національности“. До тих де-яких національностей, про які тут мова, належать і Українцї, про що свідчать мало ймовірні числа дворян та духовенства з Українців по українських губернїях, коли порівняти їх з числами дворян та духовних у тих же губернїях по ознацї —„мѣсто рожденія“. Для нашої ж мети сї мінїмальні числа Українців, які „зістали ся вірними своїй національности“ при лїчбі людей на Україні, мають ще більшу вагу через те, що ми хочемо взнати відносні числа вірних синів України, що присвятили себе до тієї або другої працї, а не тих, що вже загубили свої національні прикмети.

У таблицях перепису, де показано „заняття“, числа людей усюди подїлено на „самостійних“ хазяїв і тих, що при них жили на їх заробіток. Подїляючи тих і других по дорослости, можна зразу з недовірем вгледїти, що напр., дїтей до 15 лїт, що самостійно заробляють на себе, налїчено взагалї по всїй Росії досить багато у тих, що були на послугах у домах; їх вийшло 12 на 100 поміж дївчатами і $5,_5\%$ поміж хлопчиками; теж досить дївчат до 15 лїт віку припадає чомусь у тих, що обробляють дерево ($9,_2\%$), що шиють одїж ($6,_2\%$), або торгують крамом ($4,_5\%$) та обробляють метали ($6,_3\%$), тодї як хлопців, що самостійно заробляли на себе сими працями, було зазначено далеко менше. Що ж до хлїборобства по всїй Росії, то через те, що записували по селах не працї, якими займають ся дїти, а при кому вони живуть („при отцѣ, при матери, при дядѣ“ то-що), вийшло, що хлїборобством з дїтей займало ся менше одного на 100

[1]) №№ окремих зшитків: 2, 3, 8, 9, 11, 12, 13, 16, 20, 32, 33, 38, 41, 46, 47, 48, 55, 60 та 65 (№№ у книжках означено римськими цифрами).

(з хлопців до 15 літ тільки $0,_5$%, а з дївчат — $0,_3$%). Хто знає наш сїльський побут, може зразу догадати ся, що через записи не про „занятія“, а про засоби — „средства“, на які жили дїти (батькові, материні, дядькові то-що), число сих малолїток вийшло дуже зменшенним, бо відомо, що й молодші 15 лїт дїти у нас не мало працї несуть у сїльському господарстві. Непевність сих чисел можна бачити ще й з того, що по всїй Росії хлїборобів (сїльське хазяйство, — Ґрупа 17) вийшло $88,_3$ мілїонів; з них $16,_8$ записали ся самостійними, а $71,_5$ міл. — „при нихъ“. Дїтей же молодше 15 лїт між сими хлїборобами було $36^1/_2$ мілїонів; значить 35 мілїонів тих, що навіть старше 15 лїт, всіх записували не як працївників у хлїборобстві, а тільки як годованцїв при батьках, матерях, братах то-що.

Зробивши ще й сю замітку про вартість чисел, які дав перепис, гляньмо тепер, скільки вийшло самостійних працївників і скільки на їх заробітки жило людей того або другого народу.

Тут треба запримітити, що тими або другими працями займало ся для заробітку на родину не однакове число серед різних народів. Коли приняти за 100 усе число того або другого народу, то тих, що „самостійно“ заробляли на себе й на сїмю, більше всього вийшло наче б то у Естонцїв та Латишів: у естонцїв „самостійних“ було 38, а у Латишів $37,_9$ на сто, а „при них“ состояло 62 та $62,_1$ на 100 всїх; у Великоросів було „самостійних“ — $28,_1$%, у Українцїв — $22,_8$, у Білорусів — $22,_9$%, у Мордвинів — $17,_8$%, а напр. у Вірмен — тільки $13,_5$% „самостійних“ заробітчан; значить з Вірмен $86,_5$ на 100 жили на заробітки перших. Виходить так, що коли родину хазяїна покласти у 5 душ, то у Естонцїв або Латишів на одну родину припадало кругом трохи не по 2 робітники, тодї як у Вірмен не постачало й по одному (а тільки по $0,_{65}$ або $^2/_3$ чоловіка). На скільки сї розлїки правдоподібні, — сказати трудно, бо перепис робив ся не по родинах і хазяйствах, а тільки по хазяйствах, у які залїчували ся і наймити й наймички в одних місцевостях, а в других — може й не залїчували ся. Значить вартість чисел про „самостійних“ людей, що заробляють на себе й на сїмю, і тих, що „при них“ — дуже слаба. Через те ми подаємо числа, які дав перепис, склавши в одно і „самостійних“ хазяїв (personnes, exerçants

une profession) і що жили „при нихъ“ (membres de leurs familles), бо коли їх складемо до купи, то все ж виявить ся, яке число людей з Українців, або з других народів, з якими можна їх порівнювати, жило у 1897 році з того або другого заробітку.

Треба ще сказати й про те, по яких „заняттях“ зазначені ті або другі люде у перепису. Всїх праць (занятій) поіменовано в перепису 389, а потім їх зґруповано було у 65 ґруп, або краще сказати — у 64, бо у 65-ту залїчено було тих, що не показали свого заняття і таких виявило ся—199.492 душі (79.969 чолов. і 119.523 жінок), при яких жило 116.154 їх родичів (43.029 чол. та 73.125 жін.). Ми беремо вже сї 64 ґрупи праць і будемо гуртувати їх у ще менше число ґруп таким робом.

У першу ґрупу залїчимо всї заняття, що мають метою здобуванне матеріалів для виробу продуктів їжи й питва. То так сюди увійдуть заняття, зазначені під такими термінами і №№ перепису: „сельское хозяйство“ (17), „пчеловодство и шелководство“ (18), „животноводство“ (19) і „рыболовство и охота“ (21). Не підходить тут „шелководство“ до останнїх праць, що здобувають матеріали для їжи, але воно полїчено разом з „пчеловодствомъ“; але ж помилка при такому роздїлї буде невелика, бо на те й друге оддавали свої сили з Українцїв тільки 1.620 самостійних хазяїв, при яких жило ще 2.320 людин.

У другу ґрупу однесемо ті працї, які переробляють здобуті матеріали для їжи й питва, се б то показані під заголовками: „винокуреніе“, „пиво- и медовареніе“ (30), „производство прочихъ напитковъ и бродильныхъ веществъ“ (31) та „обработка растительныхъ и животныхъ питательныхъ продуктовъ“ (32).

У третю ґрупу — працї на заготовку одежі: „обработка другихъ животныхъ продуктовъ“ (24), „волокнистыхъ веществъ“ (26), „изготовленіе одежды и обуви“ (37).

У четверту ґрупу — все, що стосуеть ся до будівлї, обстанови життя і оздоблення будинків, а також і виробу предметів, без яких можна обійти ся (тютюну, ювелїрних продуктів то що): „лѣсоводство и лѣсные промыслы“ (20), „добыча рудъ и копи“ (22), „выплавка металловъ“ (23), „обработка дерева“ (25), „обработка металловъ“ (27), „керамика“

(28), „производства химическія“ (29), „табакъ и издѣлія изъ него“ (33), „полиграфическія производства“ (34), „производство инструментовъ физич., оптич., хирург., музыкальныхъ, часовъ, игрушекъ и пр.“ (35), „ювелирное дѣло, живопись, производство предметовъ культа и роскоши“ (36), „работы строительныя, по ремонту и содержанію жилищъ“ (38), „трактиры, гостиницы, меблир. комнаты, клубы“ (60), „заведенія, касающіяся чистоты тѣла, гигіены и пр.“ (62)[1]).

У пяту ґрупу односимо всякі услуги: прислуга, поденщина (13).

У шосту, що належить до транспорту і засобів зносин: „производство экипажей и постройка деревяныхъ судовъ“ (39), „водныя сообщенія“ (41), „желѣзныя дороги“ (42), „извозный промыселъ“ (43), „остальныя сухопутныя сообщенія и средства передвиженія“ (44), „почта, телеграфъ и телефонъ“ (45).

У сьому — всї 14 роздїлів торговлї, на які подїлено торговлю у „Результатахъ“, комерчеські та кредитні інституції (46—59 та 61).

У восьму ґрупу залїчуемо всякі роди громадськоі служби, як лїкарську та санїтарну (11, 12), наукову, мистецьку і педаґоґічну (9, 10), церковну (5, 6, 7, 8), юридичну, земську, судову, адмінїстраційну і полїційну (1, 2, 3).

У девяту — військo („вооруженныя силы“— 4).

У десяту — непродуктивні працї й засоби життя: „доходы съ капиталовъ и недвижимыхъ имуществъ“ (14), „средства отъ казны и учрежденій“ (15), „тюрьма“ (16) та „проституція“ (64).

Після такого розпредїлення лишать ся ще такі невеличкі ґрупи людей, про яких сказано, що їх не зачислено ні в яку з попереднїх рубрик (40), або лишили ся невідомо якої працї (63, 65). Таких поміж всїма Українцями налїчено (з їх родинами) — 92.983, а між Українцями показаних вище губерній та областей — 89.886, що і там і тут дає $0{,}4\%$. Як би такий

[1]) Треба занотувати, що до сих 4-х ґруп треба б ще залїчити й тих, що внесено у 40 ґрупу, яку названо: „Участіе въ производствахъ, невошедшихъ въ предыдущія ґруппы или неопредѣленныхъ.“ Але коли так поділено у таблицях, то й ми залїчуємо до перших 4-х ґруп ті числа, які показано у „Зводї“.

самий відсоток людей невідомо якої праці був і по всїй державі для всїх інших народів, то сї числа можна було й зовсїм викинути; але коли там таких виходить більше $0{,}_8\%$, то щоб порівнання чисел про Українцїв і про всіх людей, що живуть у державі Російській, було однакове, ми задержуємо при попереднїх обрахунках і се число незвісно чим занятих людей. Після наведених заміток про вартість чисел, подаємо тепер і самі числа для всїєї людности держави Російської, і для Українцїв, які живуть у тих 19-ти губернїях, що ми обрали. Числа сї подаємо тільки в тисячах людей, що годували ся з тієї або другої працї; повні ж числа подїлені ще на самостійних робітників і тих, що жили при них, можна бачити з більшими подробицями у нижче приложеній таблицї, яку перевірила по данних усіх губерній помішниця у цїй нашій роботі шановна добродійка О. В. Корольова.

	Ґрупи занять.	По всїй державі:	Українцїв у 19-ти місцевостях:
I.	Здобув. матеріалів для їжи .	93.363,₈ тис.	18.857,₇ тисяч
II.	Переробка їх	1.010,₂ „	92,₂ „
III.	Одїж	4.841,₉ „	482,₈ „
IV.	Житло й оздоба його . . .	7.054,₀ „	532,₅ „
V.	Прислуга та чорноробочі .	5.789,₀ „	770,₉ „
VI.	Транспорт	1.984,₄ „	158,₆ „
VII.	Комерція й кредіт	4.409,₀ „	175,₉ „
VIII.	Громадянська служба . . .	2.560,₀ „	183,₂ „
IX.	Військо.	1.241,₈ „	90,₅ „
X.	Непродуктивні засоби . . .	2.335,₃ „	144,₇ „
XI.	Невідомі і незанесені у ґрупи	1.050,₆ „	90,₂ „
		125.640 тис.	21.579,₂ тисяч.

Переводячи сї числа на відсотки, получаємо такі рядки:

I.	Працї на здобування матеріалів для їжи	74,₃	87,₅
II.	Працї на переробку їх . . .	0,₈	0,₄
III.	„ „ заготовку одежі . .	3,₉	2,₂
IV.	„ „ будови й оздобу їх .	5,₆	2,₅
V.	„ у послугах	4,₆	3,₅
VI.	„ по транспорту.	1,₆	0,₇

VII. Працї по комерції й кредіту .	3,5	0,8
VIII. „ на громад. службі . . .	2,0	0,8
IX. „ „ військовій службі .	1,0	0,4 [1])
X. Засоби непродуктивні	1,9	0,7
XI. Невідомі	0,8	0,4
	100	99,9

З сих рядків бачимо, що у роботах на здобуванне матеріалів їстовних Українцї переважають всї народи, які живуть у Російській державі (лїчучи в тому числї й самих українцїв); обробляти ж сї першорядні продукти в ковбаси, сахар, пиво то що, щоб сим заробляти собі засоби життя, вони не так здатні як другі, бо сим займають ся вдвоє менше од всїх других. Так само вдвоє або далеко менше, нїж уся людність держави, Українцї оддають працю на виріб матеріалів для одежі, для будівлї хат і всяких речей для життя, на транспорт, або громадянську службу; у дїлах торговельних, банкових і дрібного кредіту українцїв вчетверо менше, нїж серед усієї людности Росії; робітниками на послугах Українцїв буває теж менше, нїж в середньому числї у Росії; так само і тих, що живуть без корисної працї для других серед Українцїв — менше. Всї сили український народ оддає на здобуванне сирицї для їжи — цїєї найпершої потреби, важнїйшої од одїжу й будівлї. Коли порівняти народ український до других, взявши тільки хлїборобство без бжільництва, звіроводства, рибальства то-що, то він попаде у гурт тих народів Європейської Росії, у яких більше $^3/_4$ живуть з хлїборобства. От по скільки відсотків тих, що живуть з хлїборобства, припадає на де-які народи:

Череміси	97,8%	Булгари . . .	88,6%
Мордвини . . .	95,3	Українцї . . .	87,5%
Волохи	92,2	Литовцї . . .	84,2
Білоруси	89,9	Грузини . . .	76,4
Башкіри	89,3	Татари . . .	75,8;

далї вже йдуть такі народи Європейської Росії, у яких менше $^3/_4$ живуть з хлїборобства:

[1]) Українцїв на військовій службі по всїй державі виходить 0,8% бо салдати з Українцїв живуть по більшій части не в українських губернїях; а в 19-ти сих губерніях салдат з Українцїв тільки 0,4%.

Греки	70,9%	Вірмени . . .	43,9%
Великороси. . .	70,3	Німцї.	32,4
Латиші.	66,5	Киргизи . . .	22,9
Естн	64,2	Кимлики . . .	15,2
Ляхи	61,4	Цигани	11,6
Чехи	56,6	Євреї	3,2.

З сього видко, що Українцї більше кохають ся в хлїборобстві, ніж, напр., Литовцї, Грузини, Татари, Великороси, але менше ніж Білоруси, Волохи (Молдовани й Румини), Мордвини й Черемиси. Не можна сказати, щоб на се не мала впливу природа того краю, де живуть Українцї, бо великі частини Російської держави одрізняють ся дуже по заняттях різних народів, які живуть у тих частинах. Перепис 1897 року показав, напр., що по головнїйших ґрупах праць, з яких жили люде у різних частинах держави, на 100 душ припадало людей з усіх народів, що там мешкають:

	Од сільського хазяйства.	З гірничого промислу.	З переробляючих промислів.	З будівництва.	З транспорту.	З торговлї.	З друг. професій.
У Європ. Росії .	74,9	0,4	7,9	1,6	1,6	3,9	9,7
У Польщі . . .	56,6	0,7	13,6	1,6	1,8	6,9	18,8
На Кавказі . . .	78,9	0,2	4,9	1,5	1,6	3,4	9,5
У Сібірі	80,2	1,2	4,3	2,1	1,2	2,3	8,7
У Середній Азії	82,8	0,1	5,6	0,8	0,9	3,6	6,2
Разом . .	74,6	0,4	7,8	1,5	1,6	4,0	10,1

З сих відносних чисел бачимо, як одрізняеть ся Польща по розвитку переробляючих промислів, торговлї і других вільних професій од других частин нашої держави, або Сібір — будівництвом, а Середня Азія та Сібір — простим сїльським хазяйством. Але Польща, як край, у сих числах одрізняеть ся як раз тим, що її заселяють Ляхи та Євреї, і тут той або другий народ виявляе свій хист і прихильність до тих або других праць, завдяки гуртовому розвою своеї цівілїзації. Такий висновок про ознаки народу українського ми можемо зробити через те, що при запису професій зазначаеть ся не та, якою занятий був чоловік ув мент перепису, а та, до якої він по свойому розумінню залїчуе присвяченим

своє життє. Професіональні переписи по иньших державах, де вони були зроблені у кінці XIX віку, показали вже, що ріжні народи одрізняють ся більшим або меншим нахилом до тієї або другої професії. Тут статистика починає вже своїм методом запомагати етноґрафії і історичній науці про ступіні культурного розвитку того або другого народу.

Теж можемо бачити і з наведених вище чисел Українців. В тому краї, який випестив сей народ, відносні числа показують, що український народ живе в періоді з великою перевагою того первобутного сільского хазяйства, яке одповідає примітівній ступені культури народу, найменше грамотного з усих християнських народів, що заселяють нашу державу. Для того, щоб упевнити ся, що риси, які одрізняють український народ од других, — однакові на різних місцях його проживання, розділимо площу 19 губерній та областей, де він живе більш-менш компактно, на три частині. У першу залічимо землї найстарійшого заселення, то б то землї губерній Київської, Подільської, Волинської, Гродненської, Люблїнської та Сїдлецької, де живуть Українцї; до другої частини однесемо землї по за Днїпром — губерній Чернїгівської, Полтавської, Катеринославської, Херсонської, Бесарабії і Таврії; а до третьої — пізнїйше заселені українським народом землї губерній і областей Курської, Харківської, Воронїжської, Донської, Кубанської, Ставропільської та Астраханської.

Вибравши з книжок Результатів перепису по сих губернїях числа самих Українцїв, які живуть з тієї або другої працї, получимо таблицю, надруковану нижче.

В ґрупі перших 6-ти губерній живе Українцїв коло 8 мілїонів, а з них більше 7 мілїонів живуть з праць вироблення продуктів їжи; те ж саме бачимо і в других 6-ти губернїях, де теж з 8 мілїонів трохи не 7 мілїонів Українцїв живуть з тих же праць, то б то з хлїборобства та сїльського господарства. А в Слободській та Прикавказській Українї, де Українцїв тільки $5,_7$ мілїонів всїх, що виробляють продукти їжи — $4,_9$ мілїонів. У перших 6-ти губернїях (коли ми одкинемо числа про неозначених та невідомої працї людей — 40, 63 і 65 ґрупи) на 100 душ усієї людности припадає тих, що виробляють продукти їжи — $90,_2\%$, у губернїях другої ґрупи — $87,_6$, а у останнїх 7-ми — тільки $86,_9\%$, при чому

видїляеть ся Ставропольська губернїя, де працьовників для виробу продуктів їжи високе число — 92,7. За те чим далї на Схід, тим більше стрічаеть ся поміж Українцями таких, що виробляють одїж та будівлю й обстанову життя. Так, у 6-ти західних губернїях перших на 100 душ виходить 1,2 %, других—2,1 %; у середнїх губернїях—2,0 % та 2,8 %, а у східних — 3,0 і 3,3 %. Так саме на Схід збільшуеть ся потроху число Українців, що живуть з комерції та транспорту (0,9—1,8 — 2,1 %); навпаки, відносне число тих, що заробляють од послуг у других хазяїв, зменшуеть ся, посовуючись на Схід (3,8—3,6—3,0 %). Се видно з такої таблички відносних чисел людей, що животїють з тієї або другої працї:

Губернїї.	Їжа.	Одїж.	Будівля.	Транспорт і комерція.	Громадська та військ. служба.	Прислуга.	Непродуктивні засоби.
Київська	88,2	1,1	2,7	1,3	1,4	4,6	0,7
Подільська . . .	90,4	1,5	1,7	0,7	1,2	4,1	0,4
Волинська . . .	91,3	1,2	1,3	0,3	1,4	2,6	0,4
Гродненська . .	94,4	0,3	0,8	0,5	1,4	2,3	0,3
Люблїнська . . .	86,2	1,5	1,7	0,3	3,5	6,3	0,4
Сїдлецька . . .	91,5	0,3	1,1	0,4	2,3	4,0	0,4
	90,2	1,2	2,1	0,9	1,3	3,8	0,5
Чернїгівська . .	86,2	3,2	3,4	1,7	1,2	3,2	1,1
Полтавська . . .	86,9	2,7	2,5	1,6	1,5	3,8	1,0
Катеринославська	88,4	1,1	3,6	2,2	0,9	3,3	0,5
Херсонська . . .	88,6	0,9	2,5	1,7	1,4	4,0	0,9
Бесарабія . . .	86,9	1,2	2,3	1,7	2,0	5,4	0,6
Таврія	88,8	1,0	1,8	1,8	2,5	3,5	0,6
	87,6	2,9	2,8	1,8	1,4	3,6	0,8
Курська	84,4	4,5	5,6	1,5	1,1	2,4	0,5
Харківська . . .	85,2	3,1	3,5	2,3	1,4	3,6	0,9
Воронїжська . .	87,2	4,3	3,0	1,8	0,8	2,3	0,5
Донська	88,5	1,6	3,0	2,6	0,7	2,9	0,7
Кубанська . . .	87,8	2,0	3,3	2,4	0,7	3,2	0,6
Ставропольська .	92,7	2,2	1,7	1,3	0,4	1,4	0,3
Астраханська . .	87,0	3,0	3,1	2,1	1,0	3,1	0,7
	86,9	3,0	3,3	2,1	1,0	3,0	0,7

Числова таблиця до докладу О. Русова про заняття Українців.

№№ по перепису 1897 р.	Заняття і №№ їх по перепису / робітників при них / Губернії та області.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	Губернії та області.
										VIII. Ріжні галузі громадянської служби.									X. Непродуктивні засоби життя.							
		I. Виріб продуктів для їжи й питва.	II. Переробка продуктів їжи й питва.	III. Праці на заготівку одежі.	IVa. Виріб матеріалів будівлі і будівля.	IVb. Содержування будинків і обстанова життя.	V. Прислуга, поденщина, чорноробочі.	VI. Засоби до транспорту й зносин.	VII. Комерція й кредит.	Учительська служба.	Лікарська й санітарна.	Наука, література, мистецтво.	Богослужебна.	Служба при церквах та кладовищах.	Юридична служба не казенна	Громадянська й сословна.	Поліція й суд.	IX. Військо.	Доходи з капіталу й нерухомости.	Видатки з казни та інституцій.	Проституція.	Сидяче у тюрмі.	Не внесені у попередні групи (I—IV).	Люде невідомих занять.	Усі разом.	
		17, 18, 19, 21.	30, 31, 32	24, 36, 37	20, 22, 23, 25, 27, 28, 29, 38	33, 34, 35, 36, 60, 62.	13.	39, 41, 42, 43, 44, 45.	46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61	9	11, 12	10	5, 6, 7	8	3	2	1	4	14	15	64	16	40	63, 65		
60	Сідлецька	20.152	67	153	424	28	2.385	87	33	35	14	1	47	35	„	75	86	1.455	88	137	„	57	„	177	25.536	Сідлецька.
		77.073	145	173	721	16	2.909	208	53	41	72	6	144	48	5	124	232	37	113	20	„	1	5	103	82.249	
55	Люблінська	34.864	281	969	897	49	5.412	130	55	127	52	3	101	45	2	113	147	5.264	149	305	1	22	21	528	49.537	Люблінська.
		132.959	685	2.000	2.309	26	6.907	235	224	95	36	10	238	35	6	267	341	39	232	21	5	2	19	189	146.940	
11	Гродненська	60.060	153	572	872	73	4.558	560	47	166	52	1	23	65	2	86	155	3.650	334	373	3	104	7	575	72.491	Гродненська.
		280.527	181	651	1.918	91	3.992	1.012	112	88	56	„	75	113	2	109	391	38	229	80	„	„	19	351	290.035	
8	Волинська	345.949	1.709	9.262	9.345	1.269	29.980	3.334	1.646	1.084	428	15	1.691	186	24	639	1.022	15.708	1.500	2.836	21	713	244	3.952	432.557	Волинська.
		1.568.799	2.949	19.837	21.853	1.222	24.988	5.834	3.810	924	377	56	3.805	330	38	1.063	2.289	625	2.605	240	4	2	573	2.809	1.665.032	
16	Київська	482.550	5.481	18.211	22.939	4.089	73.877	7.464	6.113	2.067	1.137	55	3.901	220	58	1.068	2.568	11.383	4.646	5.426	49	1.631	1.146	5.400	661.479	Київська.
		1.961.337	9.323	29.574	46.830	3.381	55.540	13.385	9.680	1.391	1.221	65	4.841	520	101	1.734	4.834	755	5.810	495	4	„	2.603	4.242	2.157.666	
32	Подільська	450.288	4.096	12.873	11.741	1.958	52.531	3.176	3.064	1.221	850	31	2.065	220	22	835	1.537	10.286	2.610	2.752	46	1.110	574	4.318	568.205	Подільська.
		1.738.998	6.694	25.307	26.265	1.982	45.761	5.150	5.520	705	804	66	4.223	411	42	1.573	3.091	417	2.765	414	7	„	1.357	3.062	1.874.614	
48	Чернігівська	251.474	3.642	17.965	15.693	1.503	29.321	4.898	4.057	1.185	649	22	1.977	179	72	912	1.613	2.172	5.051	3.415	39	555	281	2.811	349.485	Чернігівська.
		1.052.977	3.559	30.664	33.627	1.643	17.994	9.463	7.699	974	784	38	3.609	336	113	1.406	2.874	204	6.362	271	4	„	566	1.399	1.176.586	
33	Полтавська	422.113	3.057	26.616	18.301	2.754	57.351	5.337	7.391	1.961	1.342	44	4.022	380	126	1.734	2.197	4.155	7.373	6.902	„	813	429	5.107	579.505	Полтавська.
		1.809.388	4.791	44.180	40.495	3.091	40.025	11.409	17.832	1.567	1.742	87	6.467	592	262	2.953	3.842	285	9.507	537	38	„	1.204	3.334	2.003.628	
13	Катеринославська	200.986	1.893	8.882	17.720	1.164	30.163	6.193	4.458	790	525	27	938	204	24	863	822	2.206	2.245	2.509	75	561	1.052	2.900	287.200	Катеринославська
		1.073.306	3.191	14.451	25.619	1.195	17.520	11.994	8.263	595	686	23	1.454	220	31	1.493	1.633	120	3.076	246	2	„	2.485	1.566	1.169.169	
47	Херсонська	270.449	2.163	7.763	9.746	1.809	35.584	5.557	3.923	740	773	153	931	219	34	761	1.246	7.592	3.200	4.185	107	630	897	2.480	360.942	Херсонська.
		1.013.240	3.434	11.803	17.029	1.518	24.471	10.171	5.880	652	840	150	1.219	408	57	1.539	2.524	258	4.150	246	1	1	1.829	1.677	1.101.097	
3	Бесарабська	70.872	814	1.500	2.696	528	9.967	1.750	814	273	178	44	382	42	6	280	525	2.622	680	808	5	120	222	534	95.662	Бесарабська.
		255.864	955	2.749	4.991	492	10.395	2.483	1.709	281	174	30	698	50	10	589	932	93	654	27	2	1	496	352	284.027	
41	Таврическа	106.850	758	2.188	3.731	535	13.691	1.903	1.863	403	236	24	523	115	9	465	411	9.491	817	1.215	33	131	137	1.025	146.554	Таврическа.
		431.936	1.354	3.844	6.511	423	7.433	4.085	3.375	399	225	25	566	166	27	747	758	471	1.161	148	3	„	274	636	464.567	
20	Курська	73.477	1.032	8.171	4.401	804	7.844	841	1.613	171	156	15	775	122	3	345	265	2.158	660	1.047	2	241	121	929	105.193	Курська.
		374.658	1.557	19.007	12.240	1.075	5.480	1.182	3.938	154	178	27	249	150	6	549	444	36	706	113	„	3	252	581	422.585	
46	Харьківська	310.732	4.517	28.820	16.332	2.644	43.769	6.345	9.182	1.111	1.070	119	2.738	400	86	1.819	1.723	4.602	5.065	5.389	108	654	882	4.989	453.096	Харьківська.
		1.381.542	5.206	48.863	32.758	2.898	29.434	10.556	20.077	967	1.358	215	2.967	413	130	3.092	3.228	262	6.694	653	18	4	1.933	3.047	1.556.315	
9	Вороніжська	151.805	1.949	12.392	6.938	633	13.465	1.423	4.071	366	336	48	943	246	9	618	421	829	1.148	2.036	5	255	169	2.334	202.439	Вороніжська.
		639.148	2.422	27.037	17.899	1.219	7.571	2.135	9.641	218	359	79	878	129	18	1.087	796	26	894	297	1	2	323	1.265	713.444	
12	Донська	113.525	1.650	4.318	8.612	748	13.484	3.202	2.904	202	161	16	325	115	9	468	363	439	934	3.373	25	192	432	1.263	156.760	Донська.
		514.656	3.827	7.190	12.232	528	7.366	6.247	5.830	183	193	13	444	102	8	858	770	56	753	123	„	„	860	655	562.894	
65	Кубанська	154.955	1.904	8.832	8.506	792	18.231	2.437	4.811	428	307	17	893	113	12	523	385	2.202	1.845	1.607	14	442	214	1.625	211.095	Кубанська.
		614.798	4.939	16.182	19.808	825	16.232	6.215	11.977	373	369	18	535	119	32	805	771	208	2.009	132	„	„	344	1.030	697.721	
67	Ставропольська	51.562	373	2.048	1.524	73	2.986	387	785	63	65	4	181	32	„	100	87	199	244	357	„	54	22	358	61.504	Ставропольська.
		242.997	855	4.839	3.928	98	1.554	923	2.063	50	61	6	57	34	5	110	133	13	206	61	„	„	24	296	258.313	
2	Астраханська	21.594	197	994	562	25	1.456	232	404	33	20	5	39	26	1	108	139	167	174	174	„	13	9	199	26.565	Астраханська.
		99.227	351	1.935	1.246	34	1.300	641	971	31	28	8	23	40	4	150	281	2	30	30	„	„	5	144	106.555	
	Самостійних робітників	3.594.257	35.736	172.529	160.980	21.478	446.055	55.256	57.234	12.426	8.351	644	22.495	2.964	499	11.813	15.712	86.580	38.763	44.846	533	8.298	6.853	41.504	4.845.806	
	Тих, що жили при них	15.263.430	56.418	310.286	328.279	21.757	324.872	103.328	118.654	9.688	9.563	922	32.492	4.276	897	20.248	30.164	3.945	48.030	4.154	89	16	15.191	26.738	16.733.437	
	Разом	18.857.687	92.154	482.815	489.259	43.235	770.927	158.584	175.888	22.114	17.914	1.566	54.987	7.240	1.396	32.061	45.876	90.525	86.793	49.000	622	8.314	22.044	68.242	21.579.243	

Ми не маємо даних з дрібних відтінків суспільного життя Українців і других народів, що живуть рядом з ними, для того, щоб виснити, через що у тій або другій губернії стрічаємо більше або менше відносне число прислуги та чорноробочих, більше або менше число тих, що працюють коло будівлї, виробу одежі, по транспорту або комерції і т. д. Переписів з метою економічних дослідів було дуже мало по тих губерніях, де живе український народ. Перепис 1900 року, зроблений заходом Полтавського земства, не може характеризувати економічних умов життя всього українського народу; а в губерніях Південно-Західного краю й зовсім не було економічно-професіональних переписів. Проте ми й можемо, говорючи про український народ, користувати ся тільки демоґрафічними даними, які маємо у книжках народного перепису 1897 року. Переважне ж число Українців, що живуть з сільського господарства, охоти, рибальства то-що, добуваючи продукти для їжи, тут нам з'явило ся на очі перший раз, бо „ревізії" й того не давали; але те, що укр. народ— хлїбороб, стало яснійшим: виразне число для Українців-хлїборобів вагаеть ся межи 84—85 душ на 100—у Курській та Харківській губернії і $91,_5$—$94,_4$ на сто—у Сїдлецькій, Гродненській та Ставропольській. Се—справжнїй факт, який подав нам перепис 1897 року для Українців у тих 19 губерніях та областях Європейської Росії, де українського народу живе більше $^1/_{10}$ частини всієї людности. Можна було б ще по числах демоґрафічного перепису міркувати про самостійних робітників і тих, що жили „при нихъ",— для порівняння побуту Українців з людьми других держав, коли б числа про се були певнїйшими та яснїйшими. У загальних сумах всїх Українців 19-ти губерній виходить, що самостійних було трохи менше 5 мілїонів людей, а „при нихъ" жило теж трохи менше 17 мілїонів; коли ж взяти тільки тих, що жили з сїльського господарства, то перших буде $3,_6$ мілїони, а останнїх —$15,_3$ мілїонів. Але ми вже сказали, що розбірати ся у сьому—даремна праця через те, що багато мабуть залїчено було у число „при нихъ" з тих, що на дїлї провадили продуктивні працї. Через те ми й обмежуємо ся тільки тими рахунками, які подали вище.

Я певен, що дехто може зістати ся незадоволенним сими простими рахунками, без порівнання коефіцієнтів, вилїчених

для українського народу, з такими ж коефіціентами інших народів у Російській державі, у землях Західної Европи і Америки, де розбірають подробиції не тільки про те, хто займаеть ся хліборобством, чи сахароварством, чи торгом, а в спеціальних професіональних переписах доходять і до того, що вилічують: скільки людей займають таке чи инше становище у тій чи другій праці; скільки простих чорноробочих, прикащиків, служащих, хазяїв, або діректорів завода, спеціалістів у технічних справах, то що. Там лічуть людей і по їх заняттях особистих і по продукціях, у яких вони беруть участь, і по становищу у тій або другій продуктивній кооперації, що зветь ся la situation dans l'etablissement; буває й таке, що перелічують, скільки за часу перепису було безробітних з людей, що завжди належать до тої чи иншої продукції. Але коли наш перепис 1897 р. не одрізняв сих прикмет, навіть переплутав може й членів родин (так званих домочадців) з наймитами у хазяйствах, то тепер трудно робити такі порівнання. Може при другому всеросійському перепису, що збірають ся зробити у 1910 році, справа про заняття буде краще улаштована. До того ж часу може члени „Наукового Товариства" нашого розроблять ще й другі питання по статистиці народу українського, для розслїду яких вже й перепис 1897 року дає досить матеріалу.

Зміст 5-ої книги „Записок Українського Наукового Товариства в Київі".

Inhalt des 5-ten Bandes der „Mitteilungen der ukrainischen Gesellschaft der Wissenschaften in Kiev".